

СУЧАСНІСТЬ

КВІТЕНЬ 1970 • Ч. 4 (112)

**НОВІ ПОЕЗІЇ ПАТРИЦІЇ КИЛИНИ,
ЮРІЯ КОЛОМІЙЦЯ ТА ЯРА
СЛАВУТИЧА**

**ВАДИМ ЛЕСИЧ ПРО НИКИФОРА
З КРИНИЦІ**

ДЕКЛЯРАЦІЯ ЗП УТВР

**«ЧИ ПРОІСНУЄ РАДЯНСЬКИЙ
СОЮЗ ДО 1984 РОКУ?»**

**«SUČASNIST» — APRIL 1970
8 MÜNCHEN 2, KARLSPLATZ 8/III**

АНТОЛОГІЯ МОЛОДОЇ УКРАЇНСЬКОЇ ПОЕЗІЇ П. Н.

ШІСТДЕСЯТ ПОЕТИВ ШІСТДЕСЯТИХ РОКІВ

Упорядкування, вступна стаття і довідки

Богдана Кравцева

У книзі — також біографічні дані та короткі творчі силуети окремих поетів. Видання має XXIV + 300 сторінок.

Ціна: в м'якій оправі — 3,50 дол., в твердій оправі — 5,— дол., або відповідна сума в перерахунку на іншу валюту.

Замовлення просимо адресувати до:

PROLOG RESEARCH CORPORATION

875 West End Ave. Apt. 14 B

New York, N. Y. 10025

USA

або до видавництва журналу «Сучасність».

«Суспільно-політична бібліотека», ч. 18, вид-ва ПРОЛОГ

Іван Майстренко

СТОРІНКИ З ІСТОРІЇ КОМУНІСТИЧНОЇ ПАРТІЇ УКРАЇНИ

Зміст першої частини: Передісторія КПУ; Дискусія між Леніном і Юркевичем; Відірваність КП(б)У від українських мас і її розклад; Самостійницькі течії в українському комунізмі.

Книжка має 100 стор. Ціна — 1,50 дол. або відповідна сума в перерахуванні на іншу валюту.

Зміст другої частини: Національна політика КП(б)У після громадянської війни; КП(б)У в добу українізації; Боротьба з націоналістичними ухилами в КП(б)У; Розгром українського відродження і нова національна політика ВКП(б).

Книжка має 112 стор. Ціна — 1,50 дол. або відповідна сума в перерахуванні на іншу валюту.

З замовленнями звертатися до видавництв «Пролог» і «Сучасність».

Поль Кльодель

БЛАГОВІЩЕННЯ МАРІЇ

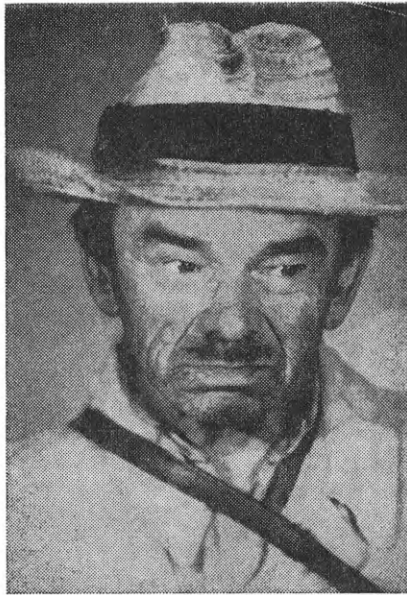
у перекладі Віри Вовк

Ціна книжки, що має 94 стор., — 2,— дол., або відповідна сума в перерахунку на іншу валюту.

З замовленнями звертатися до видавництв «Пролог» і «Сучасність».

СУЧАСНІСТЬ

Никифор

(Фотознятка кінця 1950-их років).

СУЧАСНІСТЬ

ЛІТЕРАТУРА, МИСТЕЦТВО,
СУСПІЛЬНЕ ЖИТТЯ

КВІТЕНЬ 1970 · Ч. 4 (112)
РІК ВИДАННЯ ДЕСЯТИЙ
МЮНХЕН

ВИДАВНИЦТВО

Українське товариство закордонних студій «Сучасність».

РЕДАКЦІЯ

Богдан Бойчук,
Вольфрам Бургардт (головний редактор),
Богдан Кравців,
Аркадія Оленська-Петришин,
Мирослав Прокоп,
Роман Рахманний,
Богдан Рубчак,
Володимир П. Стахів.

Редакція не приймає матеріалів, не підписаних автором, і застерігає за собою право скорочувати статті і правити мову. Статті, підписані авторами, висловлюють їх власні погляди, а не погляди редакції.

Передруки та переклади з журналу «Сучасність» дозволені тільки за виразним поданням джерела.

АДРЕСА РЕДАКЦІЇ

«Sučasnist»,
P.O. Box 3461
London, Ontario
Canada

АДРЕСА ВИДАВНИЦТВА Й АДМІНІСТРАЦІЇ —
див. нижче, HERAUSGEBER

* * *

Gemäß dem Gesetz über die Presse vom 3. 10. 1949 (§ 8, Abs. 3) und gemäß der Verordnung zur Durchführung dieses Gesetzes vom 7. 2. 1950 wird mitgeteilt:

HERAUSGEBER

Ukrainische Gesellschaft für Auslandsstudien «Sučasnist» e. V.,
8 München 2,
Karlsplatz 8/III (Telefon 59 46 67),
Bundesrepublik Deutschland

GESCHAFTSFÜHRER

Roman Tymkewycz.

DRUCK

«Logos» GmbH, Buchdruckerei und Verlag,
8 München 19,
Bothmerstraße 14,
Bundesrepublik Deutschland.

Вісім мінівіршів

Патриція Килина

5

Кінь — що таке кінь?

Рінь — шукаю ріні.

Продайте мені, прошу, справжню троянду.

Тінь коня — де його тіні?

Тінь ріні — мені треба тіні.

Я вам сказала, що я хочу троянду троянди,
тінь тіні, рінь ріні та коня, коня коня.

6

Я божеволюю, бо бачу
червоне коло.

Переді мною, за мною,
червоне коло.

Червоніше, ніж правда,
більш досконале, ніж Бог.

Це мій червоненький Бог,
або моя кругла правдонька.

Його бачу,
і тому божеволюю.

11

Співай мені, чоловіче,
старомодні пісні ні ні ні ні ні,
та співай мені теж
про атомні краси.

Оksamит і вініл ніл ніл,
золото і хром ом ом ом ом ом,
електрична гітара
лунає мов арфа фа вже невидима.
Помер романтизм,
хай живе романтизм зм зм зм зм,
ні ні ні.

Коробка в коробці в коробці в коробці,
 червоній коробці, жовтій коробці,
 коробці праворуч, коробці ліворуч,
 коробці в очі, коробці в серці.
 І в душі коробка в коробці в коробці,
 що падають і падають, як коробка в коробку.

17

Я пропоную собі загадку:
 інфрачервона хвилина напроти моїх вій,
 двадцять два мікрони напроти моїх днів,
 нові сині зорі напроти моєї долі,
 всесвітня таємниця напроти моєї таємниці:
 котра з них більша, страшніша? — питаю себе.
 Та немає відповіді, бо я сама є страх.

18

Автопортрет, зроблений лазером:
 моє лице червоне, мов червінь;
 брови — зелень, і вії теж.
 Тінь біля мого носа — жовтість.
 Одна щока — синь.
 В моїх очах навіть бажання безсмертності
 стає спектром: рухається від синього до червоного.
 Я легко пізнаю себе, коли зникаю.

25

Зоря відкрилася, мов око.
 Відкрилася, мов око, зоря.
 Мов око, зоря відкрилася.
 Я сплю.
 Мов око, зоря відкрилася.
 Я їм.
 Відкрилася мов, око зоря.
 Зідхаю, цілую, саджаю тополю, сплю.
 Зоря відкрилася, мов око,
 зоря, предалека, сліпа зоря.

Так, фонтан, та фонтан із пластичного скла.
Фонтан без руху, без шуму,
який висить над проваллям антиречовини.
Так, фонтан без мли, без течії,
блиск якого є більш статичний, ніж кристал,
веселка якого є дальшою, ніж кольорові прожектори.
Так, фонтан полонений,
мов параболя в клітці з пластичного скла,
яка висить над відносним проваллям,
фонтан, який повертається до себе
через всесвітню пустиню з пластичного скла.
Антифонтан, кольори якого є
антизорі, антиатоми та антифонтани.

Герострати

УРИВОК З РОМАНУ (II)

Емма Андіївська

Як це пригноблювало! Так, з часу, як у мою крамницю зайшов мій відвідувач, я дуже змінився, це щораз було ясніше; хоч усвідомлення цього не належало до приемних, однак — куди поділися деякі мої здібності, наприклад, легко починати розмову на першу-ліпшу тему? — я до цього виявляв природний нахил, посилений практикою, адже це становило частину мого фаху, здібність опанувати ситуацію я вважав даною мені від народження, і погодитися на те, що вона зникла тільки тому, що до моєї крамниці зайшов відвідувач і що я дався намовити себе писати його біографію, перевищувало мої сили, навіть, якщо я й бачив, як все, що досі в мені існувало, стійке й окреслене, зробилося раптом плинним і незрозумілим, і навіть ті поняття, які я досі приймав за непорушні, набрали властивости коляпсуючих вен.

— Вас не разитиме, коли я, поки ви пригощатиметеся чаєм, перев'язуватиму собаку? — спитав Дом, і я побачив: він уже тримає повні руки бинтів, миску і щось подібне на медяник. Його склянка стояла майже повна, він її ледве пригубив, тим часом як я, хоч мене зовсім не приваблювало наливатися чаєм, допивав третю або четверту, все глибше впадаючи в меланхолію. Якби не незручність образити гостинного господаря, я пішов би, не дочекавшись адреси, настільки мене діяв страх чи вірніше — передчуття, що коли я ще трохи посиджу, чаюючи, мої нерви раптом не витримають і я почну розповідати йому історію з моїм відвідувачем, попри сором, пов'язаний з самим фактом його існування, а те, що я розповім, лише ускладнить розшуки, бо мені насамперед заважатиме свідок, і навіть якщо в мене все зміниться на краще і я забуду цю історію, свідок уже самою своєю наявністю нагадуватиме мені протягом усього життя про історію з відвідувачем, хібащо я позбудуся його гвалтовно. Гвалтовно? Боже, що за думки! Таж я не мав жодного наміру утаємничувати Дома в свої справи.

— Мій відвідувач вимагає, аби я писав його біографію, а я поважна людина, антиквар.

— Так, дійсно, ви поважна людина і такий скандал! Щоправда, який поступ, ви навіть ладні усунти свідка з дороги!

— О ні, це перебільшення, у мене на це ніколи не вистачило б відваги, я смирний. Це все провина мого відвідувача.

— Ваш відвідувач.

— Так, мій відвідувач. Тільки, про всякий випадок, тримайте цю розмову в таємниці, бо уявіть собі наслідки!

— Про мене не турбуйтеся. Я триматиму в таємниці. Навіть як свідок, якого ви ладні усунути. Хоч на вашому місці я не погодився б, адже ви як-не-як антиквар, це ж зобов'язує.

— Я й сам знаю, що антиквар. Я знаю, що зобов'язує. Легко сказати: не погодитися, одначе спробували б ви не погодитися.

— Гаразд. Чому ж тоді вашого відвідувача ви боїтеся розглядати як свідка? Чому ви його виключили з категорії свідків?

— Запевняю вас, я на таке не здатний. Я навіть мухи не годен!

— Ніхто з нас на таке не здатний, і сумління ніколи не треба зайво переважувати. Тут не йдеться про засадничі речі. Лише — а якби випадково трапилося б, що його хтось з-за рогу — в бік чи в яку іншу частину тіла, залежно від уподобання, скажімо, горло, щоб найпростіше, і він перестає існувати? Рана не більша, ніж у мого собаки на лапах, і ви вже без свідків. Зважте. Чому ви уникаєте надати своєму відвідувачеві ролі свідка?

— Що ви! Запевняю вас, я так далеко за жодних обставин!

— Ве певні?

Тьху, ти Боже, таж господар говорив зовсім не те.

— Чи вас не разитиме, якщо я, поки ви пригощаєтеся чаєм, перев'язуватиму собаці лапи? — говорив він.

Я підняв на нього очі і зрозумів, що він чекає від мене відповіді.

— Звичайно не разить, прошу дуже, — поспішив я з'явитися, і мене наче громом вразило, як я йому заздрю, вперше в житті стихійно, безглуздо заздрю, що йому ніхто не нав'язав клопотів з писанням чиеїсь біографії, заздрю його спокоеві, манері пересуватися, навіть способів говорити, які так тріумфально свідчили про його внутрішню зрівноваженість, яка за мого теперішнього стану здавалася мені мало не особистою образою, коли вже нестерпно допікала сама думка: йому, далєбі, і не в кунах, як я ціпенію від нетерпіння дістати адресу, яку він мені пообіцяв і про яку я не наважуюся нагадати, а він сам ніяк не втямить, що мені давно треба бігти, а не сидіти в нього й пити чай.

У цю хвилину я його ненавидів.

Він, не кваплячися, перев'язав собаці лапи, жбурнув бинти в миску киснути, повільно сполоснув руки над мушлею з облупленим емалем і, закрутивши вдруге трохи попсований крант, поставив новий чайник на плиту.

Ненависть, жаль, образа, первісно, ймовірно, спрямовані проти себе самого, — бо інакше я собі цього не поясню. — натрапивши тепер на об'єкт поза мною, наростали з таким

шалом, що якби не вислизнуло в мене з рук блюдо, перші розшуки даних біографії мого відвідувача набрали б зовсім іншого напрямку, ніж це сталося пізніше.

Пізніше я навіть не розумів, чого я так розпачівся, звідки такі роз'юшені почуття проти людини, яка мені нічого злого не заподіяла, коли я навіть не пригадую, щоб я будь-коли дозволив би собі ненавидіти ворогів чи, скажімо, людей, які часто уприкрялися, або які з якихось інших причин робилися мені неприємні, але тоді я ходив очима за кожним його рухом, настроюючи себе проти нього, і щойно коли полетіло блюдо й господар подав рушник, аби я витер чай, який лився на штани, я відчув: блюдо зламало в мені лють і я заспокоююся так само несподівано, як і почав хвилюватися, бо тепер рухи господаря, його постать, навіть його феска, замість дратувати, розпростують мене, як дошки збиту в басейні воду, і я починаю дивуватися, чому я досі не помітив, як він випромінює спокій на все, чого торкається. Адже це видно було і з того, як він проходив повз предмети, і як він звертався до тварин і якби йому розповісти правду про мого відвідувача, він напевно зрозумів би це так, як мені того хотілося, і негайно допоміг би, і то настільки радикально, — це я просто шкірою відчував, — аж сам факт, що будь-коли існував мій відвідувач, доценту випарувався з мого життя, ставши відрізаним шматком минулого, яке вже не жилося б моїм кровообігом і яке дозволяло б себе, як перську мініятуру, назавжди перегорнути набік і забути.

Та бажання розповісти йому історію з моїм відвідувачем не дійшло до слів, бо тепер, коли мене тягло довіритися йому, так само незбагнено, як раніше відштовхувало, я несподівано з жалем усвідомив, що розповісти так, як сталося, я не годен, бо з днем, коли до моєї крамниці зайшов відвідувач і зажадав, аби я писав його біографію, мене наче зіштовгнули в незнану мені площину, в якій всі слова набули іншого значення, і виразити цей новий вимір мені бракувало засобів. Я ще користувався окресленнями й поняттями, якими послуговувався раніше, хоч тепер вони не означали вже того, що я рвався висловити, я чув їх інший підтекст, однак моя уява виявилася надто мізерною, щоб вигадати нову систему порозуміння, яка єдина спромоглася б віддати мій стан. Тому, замість сповіді, я досить безбарвно промурмотів, думаючи про адресу й про те, як мені з першого разу пощастило знайти людину, яка знала мого відвідувача:

— Стільки треба терпіння й любови, аби так самовіддано піклуватися тваринами. Ви напевно дуже добра людина.

Можливо навіть, що я не те вимовив або те, що я вимовив, насправді являло собою щось зовсім інше, хоч деякою мірою й споріднене з попереднім. Я вже зараз так добре не пам'ятаю, що я виголошував. Я лише пригадую відповідь Дома, бо мені здалося, ніби те, що я бовкнув, образило його своєю пласкістю й недоречністю, і тому, коли він відповів, я здивувався, хоч згодом я щораз більше схилявся до припу-

щення, ніби те, що він сказав, він сказав далеко пізніше, майже тоді, коли я відходив, або навіть не він сам, а Козютко-Млодютко про нього.

Мій мозок зберіг лише, як я говорив щось про тварин, так як говорять про погоду люди, які уникають нав'язувати один з одним внутрішній контакт, і тільки коли почув відповідь Дома, то в мені промайнуло, ніби розмову про тварин почав не я, а він, і то ще тоді, коли він мене переставляв з коридору до кімнати, і тепер лише продовжував тему, до якої я погубив проміжні нитки.

— Аби любити тварин, не конче потрібна доброта, — вів далі господар. — Зраджу вам з власного досвіду: мені доводилося не раз пересвідчуватися, як найчастіше саме злочинці, які свідомо, з особистих чи зовнішніх причин (служба, наприклад) культивували зло, дуже люблять тварин, хоч я не схильний узагальнювати. У мене деякий час жив молодик, який, і оком не моргнувши, погоджувався зарізати людину, знаючи, що вона не винна, — це його ні трохи не зворушувало, — а найменша кривда тваринам витискала з нього озера сліз. Я ніколи не бачив, щоб він плакав над дітьми, яких він час від часу мордував, то за дорученням, то для власної потреби, залежно від настрою, з якогось незбагненого гону до зла, однак задля тварин він часто навіть жертвував собою. Я не потребую казати: долі тих, хто знущався або просто не досить добре ставився до тварин, ніхто не позаздрив би. Трупі їх знаходили настільки спотвореними, що серед професійних убивць він заслужив прізвисько «живодера».

Не знаю, чи господар розказував все це поважно, чи трохи кепкуючи з наміром розворушити мене й примусити уважніше слухати, чи це він так оформив відповідь на мої питання, — їх я ставив наосліп, поринувши в роздуми про мого відвідувача, щоб бодай з ввічливости підтримувати розмову, — найвна хитрість, яка, як я пізніше усвідомив, насправді досить прозора свідчила, що мене цікавить лише одне: якнайшвидше дістати адресу, — і це господар помітив і заповзвся в алегоричній формі докорити мені, аби я уважніше слухав, бо ввічливість полягає на в питаннях, а у вислухованні, коли я вже постановив показати себе супроти нього ввічливим.

Якщо господар мав це на увазі, то він домогся успіху: «живодер» зробив на мене не абияке враження, хоч якось не вірилося, щоб у когось жив (явно патологічний) злочинець і господар (з його ж слів!) пустив таку цяцю на помешкання, не боячися кари за переховування такого типа або що той його заріже.

— Чаю?

— Дякую, ні.

«Живодер». А що, як Дом справді тримав на помешканні злочинців? Куди я потрапив? Може, це середовище, яке . . . Ні. Це просто виключене! Зрештою, хіба не однаково, адже,

крім адреси, я нічого більше не потребував. Я не збирався з ним ближче знайомитися, а що мене обходило, кому він давав притулок?

Це відкриття мене так потішило, що я вихопився з заувагою: «Я схильний все ж думати — радше добрі, ніж злі люди люблять тварин», а це пригадало мені прислів'я: «Хто рано встає, тому Бог дає», і мене на мить розсмішило, що це я виголошую, ба більше, що я спроможний ще й на продовження:

— Ваш злочинець — випадок. Я гадаю, він не зовсім нормальний, бо коли він мордував людей за те, що вони кривдили тварин, тобто захищав нібито справедливність таким драстичним способом, то тинь поняття добра й зла існувала в ньому, хоч і в зовсім перекрученому вигляді. Його доброти вистачало лише на тварин.

Ці слова належали нібито мені, хоч мене, властиво, ані трохи не хвилювало, чи ставився якийсь злочинець до тварин добре, чи ні. Мене не цікавили зараз жодні злочинці на світі. Ані злочинці, ані незлочинці. Я потребував тільки адресу, і то якомога швидше, бо час обмежував мене.

— Ви не зауважили, що майже всі злі люди сентиментальні? — продовжував Дом.

— Я не знаю. Я не замислювався над цим. У мене не так багато дозвілля. Я заклопотана людина, ви навіть не уявляєте, скільки часу поглинає антикваріят! Я хотів би вас лише попросити, аби ви дали мені адресу...

Та господар не чув моїх слів. Можливо, у помешканні повітря обеззвучувало слова, як виводять з одягу плями.

Він налив у блюдце води й одніс у темний куток за скриню. Там щось кілька разів лягнуло досить важким язиком по воді й затихло.

— Він захищав справедливість? — десь поблизу донісся знову голос Дома, і я подумав раптом, що коли я прочитаю подумки «Отче-наш», він швидше дасть адресу. «Отче наш...» почав я, та голос Дома забирав усе повітря, аж нічим ставало дихати.

— Справедливість...

— Отче наш...

— Справедливість — заперечення доброти, — перемагав його голос. — Справедливість вимагає, аби того, хто вчинив мені кривду, покарали. Бож справедливість. А тепер спробуйте вкласти її в рамки «добра і зла». Виходить, якщо добро за добро і зло за зло, то де ж тоді доброта? Чи, мовляв, це вже доброта, коли за добро не відповідають злом? Якщо за протягнений шматок хліба не дають у зуби.

«Отче наш, що еси»...

— Справедлива людина не добра. Бо якщо я добрий, то хоч яку кривду мені заподіяли б, мій обов'язок — відповідати на неї лише добром, без будь-якої надії про компенсацію, інакше моя доброта — нікчемна рекляма.

— «Отче наш, що еси... Адресу... Отче наш...»

— Чому? — несподівано наблизив до мене господар голос, як кухоль з водою.

— «Отче наш, адресу, нехай святиться, Господи»...

— Це тому, що ми неправильно оцінюємо зло! — звучала тепер уся кімната. Ми надаємо злу надто багато ваги, що, правда, зрозуміле, бо ми смертні, а вічний лише Бог. Однак ми схильні через свою смертну обмеженість надавати злу самостійного існування, тим часом як воно — виключно вияв смертності, як біль, що є пересторогою смертному існуванню. З хвилиною, коли ми робимося вічними, зло перестає існувати.

— «Отче наш, що еси»...

— Адже не дарма оновлене поняття про добро і зло приніс Христос. Таке поняття спроможний принести лише Бог, бо з аспекту смертних ці поняття безглузді, такі поняття зрозумілі тільки з аспекту вічності. У вічності зло не існує, хібащо тільки добро, яке існує саме собою і яке люди без протиставлення його злу відмовляються пізнати, мовляв, добро без зла непізнавальне. Наче на те, аби пізнати яблуко, краще треба пізнати кислу капусту!

— На світі не існує протиставлень. Гаряче — не протиставлення холодному, розум не протиставлення почуттю, бо почуття — це той же розум на іншому, зовсім не на нижчому щаблі, або, як хочете, розум — це почуття на вищому, умовно вищому, чи звуженішому відтинку! — їх вигадали люди, аби полегшити собі буття в довколишньому світі, якого вони не розуміють. Добро пізнавальне саме з себе, і кожен, хто відважиться збагнути, що таке добро...

— «Отче наш...» таж я так ніколи не отримаю адреси! Господи, нехай він дасть адресу, адже мене чекають. «Отче...»

— Вибачте, будь ласка, що я вам перебиваю, — вирішив я спробувати притягнути його увагу руками, які мені самі благально піднялись угору, — вибачте, чи не зласкавилися б ви дати адресу, яку ви мені пообіцяли? Ви ж мені її самі запропонували. Прошу дуже. В мене, знаєте, в мене справді обмежений час, дуже обмежений. Прошу зрозуміти це не на шкоду мені. Прошу не образитися. Я вас охоче слухав би, хоч признаюся, не люблю ламати голови над такими питаннями, та й не дуже вони мене цікавлять, — як на мене, вони зовсім зрозумілі. Коли вже відверто зізнатися, пощо утруднювати собі життя? — однак я слухав би вас незалежно від змісту. Я дуже невибгливий, справді охоче, проте мене дома чекає дружина, я сімейна людина. Прошу...

Я набрав у груди повітря й раптом усвідомив, що ми обоє виголошуємо монологи, яких ніхто з нас не слухає.

Що мені лишалося робити? З таким самим успіхом я міг би промовляти й до дельфського оракула під час його віщань. Піти? Тільки ж як піти, коли він згадав адресу, на яку вчашав мій відвідувач! Ще раз потім сюди приходити? А як він розсердиться, що я пішов, не вислухавши його? Ні,

смиренно чекати. Єдиний спосіб — «Отче наш, що еси на небесах...»

— Не убий!

— Що ви, та я й мухи не ладен! — запротестував я, наново відкрившись для слів Дома. — Невже ви бодай на мить припускаєте?

Але Дом говорив, видно, не для мене.

— Поняття добра й зла лише похідні проблеми вічності, — наростав його голос, — ідеї, які самостійно не існують. От вам приклад — «не убий».

Ага, от про що він, втішився я. Все ж таки я не зовсім загубив нитку. Може, мені таки вдасться випросити у нього зараз адресу.

— Вибачте, чи були б ви такі ласкаві...

— Припустімо, ви прийшли оце зараз до мене — убити мене, і виконали свій намір. Я, ваша жертва, не виявляв жодної охоти вмирати, отже ви заподіяли мені страшне зло (в моєму випадкові я виходжу з засади, що я супроти вас, уявного убивці, нічого лихого не вчинив, радше навпаки, лише добро, і тому будь-які мотиви помсти, які зм'якшували б ваш злочин, виключені). Чи ви зробили мені зло?

— Я! Я прийшов лише довідатися, чи ви, тобто чи відвідує вас мій клієнт, і ви пообіцяли адресу, куди він заходив.

— Убиваючи мене, ви вчинили зло?

— Та ж я не збираюся вас убивати!

— Убиваючи мене, ви допустилися зла? Так?

— Так, — погодився я, відмовляючися від активності.

— Гаразд. Ви мені завдали зла, бо ви знищили мене.

Проте якщо моє я або моя душа чи свідомість, називайте це як хочете, отже, якщо моя свідомість після смерті існує, тобто є вічна, то це ж означає, що ви не вбили мене, хоч ви й перерізали мені горло чи встромили ножа в серце! Якщо я вічний, якщо моє я вічне, ви, вбиваючи мене, не годні мене знищити. А якщо ви не в стані мене знищити, то ви цим самим не чините й злочину супроти мене, бо ваш злочин не є злочином! Ваш вчинок, убивство, перетворився б на злочин щойно тоді, коли б я вмер, тобто коли б мое подальше існування, коли б моя свідомість, чи душа, чи «я» перестали існувати після того, як ви замордували моє тіло. А з цього виходить, що зло існує лише в смертному. Зло не що інше, як вияв смертності, і людство лише через непослідовність приписує йому самостійне значення, протиставивши його доброті. До доброти не існує протилежності. Відсутність доброти це не зло, а порожнє місце. Бо не злом мірається доброта, а лише добром.

Я, дивно, на деякий час виключився, бо коли я підняв голову, то побачив, як навпроти мене зупинився Дом і доводив:

— Бог — лише добрий, лише добро. Вже тому, що все вічне позбавлене й натяку на зло, оскільки це суперечить самому поняттю вічності. З хвилиною, коли вічне виявило б у собі первні зла, воно перестало б існувати. Це те саме, що

з заповідями. Якби люди вірили у свою вічність, отже дійсно належали б до вічних, вони не потребували б дотримуватися жодної заповіді, бож заповіді свідчать не про Бога, а про людське неіснування в потойбіччі. Для людини, що не вмирає при знищенні її тіла, — «не убий» позбавлене будь-якого глузду. Десять заповідей *заперечують*, а не *стверджують існування* Бога. І це знав Мойсей. Він бачив Бога і розмовляв з Ним. Лише їх розмова була настільки іншою, ніж це передано в Біблії, що Мойсей не відважився розповісти її людям. Люди закаменували б його, почувши, що Бог не такий, яким вони його хочуть собі уявляти. Хіба вони витримали б визнання, що у Бога нема для людей вічності? Бо існує лише Бог і поза ним ніщо. Коли, власне, крім цієї одної ідеї, крім ідеї вічності, яку, належно від темпераменту і мод, називали й називають релігією, абсолютом, Богом, природою, духом, мистецтвом, космічною гармонією, математичною формулою та безліччю інших назв, людство нічим більше не цікавиться?

Він ходив по кімнаті, говорячи ніби крізь мене до третього невидимого співбесідника, що стояв у мене за плечима, розуміючи й схвалюючи Дома, аж мене кілька разів тягло обернутися й пересвідчитися, чи я дійсно його єдиний гість. Та я не обертався і намагався не дивитися на нього, бо коли його очі, позбавлені найменшої рухомості, потрапляли в мої, поволі, як більярдні кулі в дірочки, я чув, як моє горло заповнюється желатиною і я втрачаю спроможність додумати до кінця найпростіше речення.

Щоправда, не виключене, що це вже діяв чай, який встиг мене розварити і навіть дещо закруглити моє нервово напруження в апатію, хоч це я ладен списати радше на кошт голосу господаря.

Голос Дома заколисував. І то заколисував не в сон, а в бездумне апатичне безсоння, яке не дає заснути і одночасно заважає наблизитися до звичайного бадьорого стану. Такий тембр голосу, незалежно від значення слів, переконував, накидав пеглі, втихомирював, це я простежив навіть на тваринах, що сиділи по кутках, ніби залиті лявою. Напевне їм не раз доводилося чути промови свого господаря, бо мене поінняло неприємне враження, ніби вони слухають, і то слухають так, що їм зрозумілі якщо не всі слова, то принаймні більшість речень. Я навіть зважив подумки, що напевно не дуже здивувався б, якби вони раптом заговорили, однак це пригущення винесло із забуття історію з відвідувачем і що мене дома чекає дружина, і я почув, як Дом все ще тлумачить своє, що ніби розбивається на скалки в моему вусі.

— Хіба ви не розумієте, — наполягав Дом (початку фрази, а, може, й цілого вступу, я не схопив. Тут я мушу зазначити, що я також не цілком певний, чи я дотримуюся послідовності, хоч я нібито точно реставрую почуте в пам'яті, бо часто мені здається, ніби те, що відбулося в ту пору, насправді відбулося далеко пізніше, і тільки пам'ять наклала

одну подію на другу, унеможлививши відділити одну від одної без великої шкоди, і то саме через мою ретельність, через те, що я так боюся допуститися неточностей, які загрожують хибно насвітлити мою історію), — хіба ви не розумієте, що тільки заради вічності, заради її єдиного людство споруджувало піраміди, храми, собори, створювало мистецькі шедеври, досягало моральних вершин, робило винаходи? З того часу, як людина усвідомила себе людиною, тобто обмеженою смертним, її спалоє туга за вічністю, і цим вона різниться від інших сотворінь, в яких підсвідоме прагнення вічності, як і в усьому існуючому, обмежується лише інстинктами продовження роду. Вже в самому понятті людина заложена туга за вічністю, і то за особистою вічністю. Правда, часто люди запевняють самих себе доти, доки й дійсно починають вірити у власні запевнення, або навіть і взагалі переконані від самого початку, що вони шукають не вічності, а правди, пізнання, доброти, надхнення чи ще чогось, — кожен завжди послуговується запасом блискітливих слів і понять, насправді ж — все це лише шукання вічності для кожного особисто, тільки під різними камуфляжами. «Отче наш» людства звучить не «хліб наш насущний дай нам»... а «вічності дай нам! Хоч крапля вічності нехай проллється на нашу голову! О, солодка, єдина вічносте!» І вічності шукають усі без винятку більш або менш драстичним способом. Ті, що вірять у Бога й домагаються вічності для себе у Нього, невідомо чому, припускаючи, що коли Бог є, то, значить, і їм існування забезпечене, мовляв, якщо квиток на потяг купив, то десь мусить бути і потяг, — і ті, що не вірять у Бога, гадаючи — коли Бога нема, то їм не світить отримати вічного життя, оскільки ж людині понад силу не хотіти, байдуже, свідомо чи несвідомо, вічності, то вони вірять лише у вічність серед людей, вічність, яка умре щойно з останньою людиною, тобто вони — герострати. Або, якщо хочете, активні герострати, на відміну від пасивних, тих, що вірять у Бога, бож герострати і ті, і другі, оскільки в обох спільна ціль — вічно існувати. Ви подивіться лише, що навколо робиться, всі жахи, безглуздя, звірства! Це не тому, ніби люди стали гіршими, ніж колись, люди не змінилися, вони ані погіршали, ані поліпшали, а тому, що наше століття — століття геростратів, які, втративши віру в Бога, однак не втративши гону до вічності, побачили перед собою тільки одне поле діяльності — серед людей. Раніше багато геростратів вірило в Бога, і тому, їх геростратизм менше впадає у око, а тепер, хоч подекуди трапляються й такі, які намагаються вдавати, що вірять, забезпечуючи собі нишком вічність серед людей першим-ліпшим способом, — тепер усі збилися в одну площину — в свідомість, яка умре з останньою людиною. Способів багато, вибір великий, а людське життя без продовження його в Бога надто коротке. Отож поспішай, дій. Бо що таке зрештою геростратизм? Вічність за всяку ціну, і все. Якби Герострат дійшов переконання, що йому є біля

Бога чи богів, — одинина чи множина — річ несуттєва, — безсмертя, він, звичайно, не потребував би палити храм. Тільки в Бога він не вірив, і вічність для нього поза людьми не існувала, а він хотів вічності, як цього хоче все смертне, та ще й належачи до досить тямковитих, здавав справу, чого він хоче. Він навіть не успадкував злочинних нахилів, це видно з одного його вчинку. Ймовірно, він належав до досить розвинених і навіть начитаних людей свого часу, бож усвідомлював, що він робить, визнавався більш-менш на усіх тодішніх філософічних системах, — усі ж вічно товклися на агорі й просторікували з ранку до вечора, і особисто знати всіх найслав'ятніших філософів-сучасників не становило великої події. Але оскільки він вірив у вічність у свідомості людей, а в нього, як на лихо, попри тямковитість, а на цьому далеко не в'їдеш, ніяких талантів не виявилось, аби створити щось, що лишило б по ньому згадку і цим самим забезпечило б йому людську вічність, то він, збагнувши свою повну немічність, побачив перед собою лише можливість злочину, і то по змозі великого, щоб легко не забули. Знищити храм, який славився на весь античний світ, такий вчинок швидко не вивіюється з пам'яті. Злі язики запевняють навіть, ніби перед тим, як палити храм, Герострат влаштував для приятелів бенкет, — що Герострат належав до снобів, а не до пролетарів тодішнього світу, поза сумнівом, бо раб обмежився б хібащо тільки біологічною вічністю, а щоб домізкуватися до вічності в людській свідомості, треба диспонувати бодай невеликим маєтком, який дозволяв би байдики бити, — і оплакував долю храму (позерство квітло тоді, так само, як і тепер), бо якщо вірити очевидцям, такої краси, як цей храм, не знали не тільки в Ефесі чи всій Греції, а й в усьому античному світі, а Герострат цінував красу, оскільки її тоді всі цінували, і він не відставав від інших. Та краса красою, а власне безсмертя, хоч і не абсолютне, бож лише серед людей, виявилось йому дорожчим, і тому, наплакавшись вдосталь і кинувши приятелям кілька туманних слів на прощання (щоб не перешкодили або не перехопили в нього ідеї), він пішов палити храм, лишивши злим язикам переповідати подію й позазрити, чому їх самих не осяяла подібна думка. Тоді Георстрат становив виняток, людство тоді ще мало в запасі Бога, чи богів, і не втятило остаточно, що сталося, — причина, чому Герострат не знаходив прямих послідовників аж до нашого часу. Натомість надолужується це тепер. Тепер це діється на кожному кроці. І що більше людство прогресуватиме, то більше в ньому розвиватиметься геростратизм, набираючи для різноманітності час від часу інших барв.

Звичайно, чоловік, який продовжує себе в дітях, не здає собі справи, що й це геростратизм, хоч це геростратизм біологічний (трагедії, коли нема наслідника, причина, чому так нестерпно батькам хочеться жити в своїх дітях). Інстинкти розмноження — несвідоме бажання вічності, яке ви-

ключно тому дуже не впадає в око, що воно елементарне, і його не осмислюють, бо всі первинні почуття зводяться на продовження роду, а це той самий геростратизм, правда, в іншій площині. Якщо ж комусь бракує гону продовжувати рід, то це свідчить, що геростратизм лежить у нього десь в іншій сфері. Що людина комплексна істота — це так, що вона не складається з однієї струни, очевидно, але базується вона уся на бажанні вічності, бо ж гляньте-но, як у наш час усе збільшується геростратів. Варто лише трохи пильніше придивитися до нашого століття, і ви скрізь побачите навколо себе їх апокаліптичні шерехи. «Хоч краплю вічності!» — волають ці креатури в гонитві за безсмертям. І скрізь, звідусюди безводними пустелями зають їх перекошені роти. Як випалені блискавкою, проносяться у безвість їхні дики, спалені спрагою вічності очі, які нічого не бачать, крім себе, крім того, що в них самих нуртує: бажання будь-якого безсмертя будь-якою ціною. Вони одержимі, вони захлинаються. Їх шерехи все збільшуються, і все страшніше звучить їх крик. Вони репетують з-під ворітниць ресторанів, зі сторінок газет і часописів, парканів, афіш, вулиць, будинків, мітингів і проповідей, з усіх країн і всіх континентів. Як усі вони рвуться забезпечити собі безсмертя! Якщо не талантами, то бездарністю, скандалами, вбивствами, звірствами, чим завгодно, аби лишити по собі пам'ять серед людей. Нехай проклинають, нехай ганяють, аби тільки згадували. Розгорніть першу-ліпшу газету, і вас оглушить і осліпить крик геростратів. Вони скрізь: у мистецтві, політиці, щоденному житті. Біології їм вже не вистачає. Гляньте, як вони накинулися на політику, малярство, музику, літературу! Дяка Богові, всі письменні, хоч тепер і неписьменніст не перешкода. Не вмiє хтось на папері стулити докупи речення — подумаєш, дрібниця, на це існують магнетофони. Наговорив на плівку, скільки душі влізе, і любуйся шедевром! Навіть зайве вмiти розписатися.

Я кілька разів пробував нагадувати господареві, мовляв, мене дома чекає дружина і якби він дав мені адресу, де буває мій відвідувач, я з вдячності зайшов би до нього колись іншим разом, коли я більше диспонуватиму часом. Та всі намагання виявилися марними, господар не чув.

Я навіть пробував симулювати біль у шлунку, проте Дом сказав, де в нього убиральня, не перестаючи говорити, і кілька відвідин убиральні мали лише той наслідок, що господар заходився пояснювати мені все з початку, ніби він затявся надихнути мене на його послідовника.

— Ви помиляєтеся в мені, — пробував я його запевнити, — ви імовірно берете мене за когось іншого. Я не інший. Я запевняю вас. Я антиквар. Якби ви тільки дали мені адресу. Я благаю вас.

Однак жодні благання не досягали Дома.

— ...творчі процеси виявляються різно, — заповнював він собою всі закутки, — герострати пишуть зовсім не

тому, ніби їх справді будь-що цікавить. Їх ніщо не цікавить, крім пекучої думки, здобути для себе хоч атом вічності, байдуже як; святістю, пороком, глупотою чи скандальчиками. А хто навіть на скандали не здатен, ну, тому ще лишається найпервинніше — продовжувати себе в дітях і хоч через дітей зазнати біологічної вічності. Чому, ви гадаєте, вони носять у собі цілі смітники найрізноманітніших знань з ярличками «чисте пізнання», чому вони заучують усякі непотребства, для чого тренують розум? Виключно, аби інші ними захоплювалися! Щоб усі охнули: «Глядіть но, глядіть, ось ті, яких не поглине небуття!» Чи ви уявляєте, до чого доходять люди в цьому гоні?

— Ні, я не уявляю, — обізвався я. — Я не схильний до роздумувань. Якби не історія з моїм відвідувачем, то моєї ноги... Ви, дуже прошу, не ображайтеся на мене, але якби ви дали мені адресу...

— Колись я мешкав з одним таким чолов'ягою, — звучав Дом, цілковито ігноруючи мене, — який тільки тим і жив, що випишував з енциклопедій, річників, включно до бруксових газет різні мудрощі, аби на кожному кроці проявляти свою ученість. — (Цікаві у нього мешканці. То вбивця, то цей. Пощо він мене цим мордує?). — Якби ви його бачили. Зовнішньо — втілення скромності, а це, погодьтеся, неминуче робить враження. Він завжди ніби ненароком з вибаченнями, мовляв, дивіться, як він страждає, коли на нього звертають увагу, сипав знаннями, полонячи серця направо і наліво. Рафінованішого геростратства я не подибував; йому так удалося ховати кінці в воду! Ніхто й не догадався б, як його попельить туга за вічністю. Все ж, попри його вдавану шляхетність і всесторонність, якимось йому не щастило, хоч він доходив до біснування, як абетку, вивчаючи словники, граматики, мови, які рідко хто знав. Його природа обдарувала немилосердною посидючістю, — а кого жере геростратство, той, звісно, не вгамується. Хоч як йому сипалися лаври, особливо серед жіноцтва, йому не вистачало уваги, яку викликала його вченість і чар, можливо, йому випадало б обрати інший район для свого поля діяльності й залучити відповідну публіку, яка ним захоплювалася б так, як він того бажав, можливо також, його нарешті виснажила ученість і він вирішив знайти легший спосіб прославитися. Я саме відлучився на кілька днів, коли він оголосив себе Месією. У той час ще не водилося стільки месій, скільки зараз, тоді це вважали за новину, і його заява зазнала навіть деякого розголосу. До нового Месії явився репортерчик, і знятка нового ретівника людства з відповідним інтерв'ю потрапила на першу сторінку місцевої вечірньої газети. Важко сказати, як цей новоспечений Месія уявляв собі власне безсмертя, в якому вигляді він його чекав, і чому саме замітка в газеті справила на нього аж таке враження. Побачивши своє фото в газеті й прочитавши, що він, за словами репортера, і є справжній Месія, цей бідака так перейнявся, що його мрія

досягнути серед людей безсмертя вже збулася, що біля того кіоска, де він купив і читав газету, йому на radoщах зробилося недобре, і він за кілька хвилин помер від розриву серця.

— Чи ви хочете цим сказати, ніби це якось пов'язане з тим, що я попросив у вас адресу, де буває мій клієнт? — запитав я. — Чи ви незадоволені моєю поведінкою? Чи ви ображені, що я надто настирливо домагаюся адреси мого відвідувача? Однак зрозумійте і мене, у мене справді нема часу, я антиквар...

Я говорив у порожнечу. Я не існував. Існував тільки Дом.

— Таких випадків тепер так багато, що люди перестали їх помічати, — долітало до мене з Домового існування. — Це нікого не разить, бо кожен прагне для себе того самого. Різносторонність сучасних геростратів годі собі уявити. Герострати за цей час далеко покрокували вперед. Вони навчилися проявляти свою уявну геніяльність, вченість, розум, таланти і навіть серце з безапеляційною майстерністю. «Дивіться, мовляв, хіба ми не гідні вічності, ми і те, і друге, і третє-десяте!» — бож інвазія геростратів у мистецтві, науці, політиці зростає пропорційно з прогресом. Мистецтво, що-правда, покищо веде перед, хоч й інші галузі не занедбуються; герострати носом чують: у мистецтві найбільше пахне (данина традиції) хоч і обмеженою часом, усе таки вічністю, і тримають на нього курс.

Звичайно, свідомо над цим ніхто не думає, бо думання — марнування часу, а хто ж собі дозволить таку розкіш — марнувати час, коли кожне затято трудиться над своїм безсмертям? Ви тільки гляньте навколо себе. Хіба вам не впало в око, чому в нашому столітті немає молочниці, яка не писала б романи чи принаймні спогади, і то обов'язково з психологічним підґрунтям, школяра, який, якщо його доти не поглинула злочинність, з тих же причин, не малював би геніяльних картин (слово талановитий вже майже вийшло з ужитку. Що таке талановитий? Геніяльним усе мусить бути і тільки геніяльним!) чи не писав би таких же геніяльних оповідань і драм, якщо йому не поталанило прорватися в політичні пророки; батьків, які не муштрували б своїх дітей на геніяльність майже з пелюшок, аби хоч через нащадків люди захоплювалися їхньою, батьківською, геніяльністю; дам після сороківки, які, втрачаючи чи втративши молодість і красу й не маючи, крім цього, рішуче нічого, чим нагадувати про себе, не присвятили б себе громадській діяльності (коли не вірите, гляньте на зростаючу статистику діячок) або не накинулися б мертвою хваткою на літературу — добре, що хоч геніяльність запорука вічності, інакше б нею в наше століття ніхто не тільки не цікавився, а її уникали б і боялися гірше чуми; дівчат, які не лізли б зі шкіри, аби прорватися в кінозірки, і безліч різної публіки, яка не полювала б за славою, ладна на все, бож слава — гарантія вічності.

Я раптом зауважив, як навколо мене сталася зміна, хоч я спочатку й не зорієнтувався, яка саме. Потім я помітив, що Дом дивиться на мене непорушними, — такі мені колись у дитинстві снилися краєвиди, на яких ніколи не заходило сонце, — очима, і у мене по спині йдуть тоненькі струмочки морозу. Людям треба б заборонити такі очі, промайнуло в моєму мозку, і я зауважив, що Дом не говорить.

Я не знаю, чи він уже довго дивився на мене, чи щойно обірвав голос, до якого я встиг звикнути, як до меблів чудернацької форми, напевно ледве чи придатних до вжитку, які однак належали до кімнати, як і сам Дом, і тепер, коли він забрав голос, наче оголилися стіни і помешкання втратило обжитий вигляд.

— Вас разить те, що я сказав? Ви не погоджуєтеся зі мною?

Меблі знову повернулися в кімнату, та очей Дом не відводив, і вони продовжували висіти наді мною.

Господи, яка кара, такі очі належалося б час від часу завішувати фіранками; ну, чому випало саме мені їх вистримувати?

— Ви не погоджуєтеся зі мною?

— Я?

— Ви.

— Як вам сказати. Те, що я б хотів сказати, я не годен оформити словами. Я не знаю. Я — не цілком стежив за вами. Я боюся, що ви мене берете за когось іншого. Я антиквар. Я собі звичайна людина. Я запевняю вас, поки не з'явився в мою крамницю мій відвідувач, тобто мій клієнт, і не зажадав аби я погодився на його вимоги... Досі я жив мирним життям. Ви мусите мене зрозуміти, я не замислювався ніколи над такими питаннями. Якби я щось сказав, це межувало б з нецирістю. Я не знаю. Можливо, в тому є слушність, можливо, ні; тільки я не в стані вам довести, чому щось має бути так чи інакше; це виходить за межі моєї спроможности. Крім того, я не встигав за вашою розповіддю. Мій мозок наче задерев'янів. Чуттєво мені здається, ніби мені належалося б тут щось заперечити, тільки над цим треба подумати, а я не здолаю зібрати докупи думок. Я далекий від усього, що не стосується мого клієнта...

Потім мені здалося, ніби господар образився, що я його не слухав, зрештою я сам соромився своєї поведінки і поспішив його запевнити, мовляв, я слухав, тільки нехай він вибачить, якщо не почує такої відповіді, якої йому бажалося, я справді з задоволенням зробив би йому таку приємність, якби мені пощастило його краще збагнути.

І поки я пояснював, щось наче луцнуло в мені, і всю мою увагу полонила уявна розмова з ним.

Я не помітив, коли стався цей перехід, але я тепер говорив вільно, наче мене винесло на крилах. Я оповідав йому про мого відвідувача, і все йшло легко й чітко, і це впливалося в найбільшу промову, яку мені досі доводилося виго-

лошувати. Я навіть не потребував слів чи речень, я говорив зразу блискавками. Суцільними блискавками, едностями з протиріч, злютованих у речення, поняття, почуття. Мій язик послуговувався цілими краєвидами, і все вкладалося так ясно й саме ставало на своє місце, що я з дива не виходив. Ба більше, я навіть Дома змушував відповідати мені таким же способом, хоча це зовсім не скидалося на те, що чуло мое вухо, бо з цієї уявної розмови я чомусь нічого не запам'ятав, ніби тим відтинком у пам'яті пройшла циклонна пожежа. Вона лишилася тільки трохи в почутті, бо від неї у мене довго нило всередині, наче я виснажився понад силу; можливо, тут я справді виснажився, бо в мені залишилася підозра, я майже певний, що пізніша моя слабість почалася саме з цієї розмови, а не від того, що казав Дом, щоразу випадваючи з уявної розмови, як і не від того, що пізніше сталося. Кожного разу, коли я вже переконувався, ніби ми порозумілися, я вже отримую адресу і йду додому, Дом впадав у монолог, вислизаючи з уявної розмови, і я не мав над ним влади.

— ...що поганого в геростратизмі, — ішли слова від господаря, — коли бажання вічності природна річ, так само як процес прийняття їжі чи травлення? Речі, які самі собою не викликають ні догани (спробуй обійтися без них), ні надмірного захоплення, оскільки саме так світ влаштований, а не інакше. Тільки геростратизм це — гіперболізація природної речі чи, якщо хочете, стану. Це не просто собі бажання вічності, а за всяку ціну прагнення вхопити вічність за роги. Різниця, як між дезинтерією і звичайним очищенням шлунку або ненажерливістю і задоволенням голоду. У геростратизмі пригнення вічності переходить у хворобу, оскільки ж усяке прагнення вічності навіть у наймаліших дозах — вияв егоїзму, то подивугідне знайти в цьому важко, хоч егоїзм і видається інколи корисним явищем. Звичайно, хтось скаже, пощо взагалі ганятися за подивугідним, коли вистачить задовольнятися тим, що є. Мовляв, пощо вишукувати вітряки. Не виключено, що так навіть і краще, тільки чомусь серед людей існують міти і про подивугідне. Міти про вітряки, без яких люди не піднялись би вище тварин, міти про велике, гідне найвищого захоплення. І ці міти цупкі, хоч вони і живуть на периферії напівапокрифічним існуванням. А коли так, то що ж тоді справді подивугідне, велике? В чому полягає людська велич. Чи вона взагалі не існує і її вигидав біснуватий божевільний з розпачу, що людство, крім забезпечувати себе вічністю, тобто, крім геростратизму, ні на що не здатне? Однак міти про велике існують; значить — людство, від колиски приречене на гонитву за вічністю, колись виломилося з кола смертного й створило міт про велич? Що ж тоді розуміють під величчю? Що це надзвичайне, що це за велич, що живе в мітах, обвішана від нерозуміння людськими тельбухами? Чи це досягнення в різних галузях людського духа й життя, включно з релігією? Проте хіба

всі досягнення не є виключно ошляхетнений геростратизм, оскільки всі вони зводяться в кінцевому рахунку до одного й того самого — до прагнення вічності, а прагнення вічності це егоїзм, а в егоїзмі шукати величі годі? Бо невелика та велич, яка вміщується в егоїзмі. Отже в егоїзмі її нема, а тоді всі досягнення відпадають. Що ж лишається? Якщо в бажанні вічності не видно величі, то, може, є в бажанні невічності, в небутті? В антивічності, в протилежності? Тобто там, де відмовляються від вічності? Коли людина, отримавши всі шанси на вічність, відмовляється від неї, і то таким способом, що ця відмова на стає лише іншою формою гонитви за безсмертям, і людина не повертається в попереднє людське коло? Так, справжня велич це тільки єдине: успадкувавши чи здобувши всі шанси на вічність, відмовитися від неї. Понад це не існує більшого, бо це вже не людський аспект, а Божий, і щойно тут людина наближається до поняття Бога і людської вічності у Бога.

Тут я мушу зробити відступ. Мені, як я вже згадував, дуже залежить на послідовності і точності всього того, що зі мною трапилося, що я чув, бачив, на точності, часто на перший погляд зовсім побічних речей, які прямо на мене не впливали, однак які, і я це інтуїтивно знаю, хоч і не годен довести, якимось чином, вирішували подальший перебіг моєї історії, навіть коли я й не в змозі простежити, де саме вони починали брати в ній активну участь. Саме тому я не певен, хоч тільки так шригадую, чи Дом дійсно все це говорив, чи я його лише так розумів, накладаючи на цю розмову іншу, яка мала ще відбутися далеко пізніше, вже без участі Дома, згодом, коли я ходив брати автограф.

Дуже ймовірно, що я дещо поперекручував попри всю засадничу точність, вже хоча б з тієї причини, що за той час моя нервова система від усіх попередніх потрясень і хвилювань, а головне від нетерпіння якнайшвидше отримати адресу, працювала не плинно, як завжди, а трохи стрибками. З цієї причини, наприклад, хоч як я пізніше сумлінно реставрував минуле, мені ніяк не щастило відновити в пам'яті, що я казав Домові, хоч я ладен клястися: я виголошував щось важливе. Воно без сліду вислизнуло мені з голови, крім кількох фраз чи, властиво, уривків речень, і то, очевидно, лише тому, що мені здалося, нібито Дом відповідав на них, а вони якоюсь мірою, дуже, правда, околишніми шляхами, стосувалися мене й мого відвідувача, хоч пізніше, коли я силкувався пригадати, мені видавалося далеко ймовірнішим, що Дом навіть і не пробував відповідати, а просто його думки набрели на трохи подібну тему, і він продовжував монолог, і тільки те, що він інколи зупинявся переді мною і я бачив, як він усміхається, я сприймав як його відповідь на своє казання.

Можливо також, мене пантеличила його усмішка, якщо те, що відбувалося у нього на лиці взагалі надається

окреслити усмішкою. Кожного разу, як він «усміхався», я дивився на нього і ставав свідком, як з його нутра ніби вибухає джерело, розбиваючись об зуби й освітлюючи все обличчя з середини; та коли я переводив погляд на його уста, сподіваючись углядіти їх розтягненими в усмішку, то виявлялося, що вони радше навіть стиснені і Дом взагалі не усміхається. Можливо, на усмішку в нього призначалися ніс, щоки чи перенісся, хоч мені ніколи не доводилося спостерігати, аби самими щоками чи носом хтось усміхався. Не виключене також, що його пильний погляд сугерував усмішку, і це заважало сприймати те, що він говорив.

— Щойно тут вперше з'являється цей аспект вічності, — ішло від Дома, не даючи мені думати про своє, — божлихо нашого століття не в тому, чи воно вірить у Бога, чи ні. Спосіб, яким людство вірить, належить до того ж героїстатизму, що й невіра. Люди не розрізняють, що вірити в Бога і вірити в людську вічність у Бога — два цілком різні поняття. Люди, які вірять у Бога з розрахунком, мовляв, коли Бог є, то і для них вічне існування забезпечене, — хіба це не такі ж самі героїстрати, як і ті, що в Бога не вірять і шукають вічності серед людей, в людській пам'яті, по цей бік? Ті, що будували середньовічні собори, спромоглися на це тому, що їм перед очима стояла їх власна егоїстична вічність у Бога. Переспають споруджувати собори не тому, що втрачають віру в Бога, а тому, що втрачають віру в своє місце на безсмертя у Бога. Бог, навіть якби Він тричі існував, у якого нема для людей вічності, людству не потрібний. На такого Бога людство пліє, бо коли у Нього нема вічності для людей, то це те саме, що Його нема. Навіть більше: те, що Його нема, далеко легше стерпіти, ніж те, що Він є, але для людей з Нього жодної користі, коли біля Нього бракує вічності для людини. Людині йдеться не про самого Бога і Його існування, а про вічність своєї особистості в Бога. Віруючих заради самого Бога, як такого, нема. Ті, що вірять у Нього, автоматично вважають, ніби місцина вічності приготувана для кожного окремо, кожному за індивідуальністю і заслугою, під крильцем у Всевишнього. А що поняття «раю» і «пекла» відповідно до моди епохи міняється для віруючих, то несуттєве: «рай» і «пекло» можуть бути модерними, чи традиційними, чи на зразок Нірвани, чи щось на зразок туманного існування з великої літери, «існування», яке «бачиться» лише «нутром» лише «відчуттям», чи щось винахідливіше. Головне, що віруючий після смерті потрапить до цього «існування», «раю» чи навіть психологічного «пекла» (данина епосі); зрештою, хто вже там потрапить до пекла? Пекло досить сумнівна річ, та й дивно припускати, щоб Бог проявляв таку дрібничковість і карав би людей за їх «гріхи», коли кожному ясно, що Бог уже силою своєї божественності покликаний втілювати не справедливість, а доброту, оскільки справедливість — виключно людський, занадто нікчемний, як на Бога, винахід, і то винахід з часів, коли люди

ще живцем поїдали своїх ворогів. Людство одного тільки не додивилося, або не захотіло додивитися: що ідея людини й ідея Бога — дві паралелі, яким ніколи не стрінутися в жодній площині. Вони суперечать одна одній і взаємно себе виключають. Людині не дано вічності. Саме тому і тільки тому все, що людина робить, часто навіть не усвідомлюючи того, зводиться до єдиного: добування собі вічності. Саме завдяки своїй смертності. Бог же, як абсолютне єство, інакше Він не був би Богом, має цю вічність. Поняття Бога, як таке, виключає в собі смертність.

Берімо суто логічну площину поняття. Якщо Бог є, то він усесущий, вічний, завершений, одним словом, втілює все, що до цього поняття належить. Отож, не може Він, будучи вічним, хотіти зробитися ще більш вічним! Звичайно, як абсолют, Він нічого не хоче, адже Він досконалий, всесущий, сам у собі; та припустімо на секунду, лише припустімо, ніби Він чогось захотів би. Припускати, що Він захотів би чогось, що Він посідає, нелогічно: хочуть завжди того, чого не мають. А єдине, чого Бог не має — це небуття. Отже, якби Бог будь-коли чогось зажадав, до чогось виявив волю, це тільки — захотіти неіснування. І це саме те, чого люди, засліплені тугою за вічністю, відмовляються чи не здатні бачити, що Бог, як той, хто диспонує вічністю, воліє Її лише позбутися. Позбутися того, що людство так рветься отримати, і цього людство ніколи не збагне або не захоче збагнути. Людство не спроможне стерпіти, що існує лише Бог, що існує тільки Він один, і поза Ним ніщо, а людям не вділено вічності, і сама ідея людини протилежна до ідеї Бога. Людство бунтує проти того, що Бог прагне неіснування і приходять на нашу землю не викупити від гріхів (адже те, що люди називають гріхами, це тільки вияв смертності, бо вони перестають існувати разом із смертністю), а вмирати. Бог приходять на нашу землю вмирати, оскільки ж Він вічний, то він не годен вмерти. Він мусить і далі існувати. Сам один, поза яким більше нічого не існує, бо ми не існуємо, ми — омана проминального, з якою не погоджується наше честолюбство. Є тільки божевільний від доброти Бог (людство не хоче приймати ні божевілля, не безмежної доброти Бога, хоч Бог тільки такий), що час від часу приходять вмирати серед людей то в образі Будди, то в образі Христа, то в образі майбутнього Месії. Бог, який так прагне неіснування, як людство вічності... Кому ж бо заманеться визнати, що, крім Бога, нічого іншого не існує і що весь усесвіт, все наше людське буття лише периферія, смертна, переходова провінція буття, каламутна відбитка великого існування Бога? Люди звикли розглядати себе в центрі буття, затуляючи очі на всі зміни, засліплені бажанням безсмертя, і їм не спаде на думку, що центр усього буття. — Бог і що весь усесвіт це лише відбитка трагедії його існування. Трагедії не в людському розумінні, людині не дано розуміти Бога, а вірніше дії, на яку у нас нема ні слів окреслити, ні понять збагнути, ні шифрів чи закліть, щоб наблизити, як нема ока на ультрафіялкове

проміння, нема вуха на ультракороткі звуки. Ми тільки лаштунки, де це дійство Боже відбувається, хоч людство і вважає себе за дійових осіб. Звичайно, смертній людині важко помиритися, що дійова особа в бутті одна-єдина — Бог, і що між поняттям і прагненням Його і людей нема нічого спільного. Але Бог божевільно добрий. Він такий добрий, що жодне поняття доброго не вмщує Його. Він пожалів небуття. Він пожалів людство, і людству щойно на самий кінець свого існування дано наблизитися до Бога в тій людині, яка покликана втілити міт про людську велич, міт про велику людину, що була б настільки великою, аж, маючи всі здібності і можливості досягнути вічності, знехтувала б нею, відмовившись. Та людина переросла б і лишила за собою все людство, ставши подібною до Бога у виборі неіснування. Щойно цій людині дано знати про Бога в божому аспекті. Чому їй одній? Бо щоб наблизитися до Бога, треба позбутися будь-якої форми геростратизму, а це, виявилось, настільки важке, що людство цю можливість зіпхнуло до нездійсненого, до міту про велику людину, туманного міту, який з давніх-давен непокоїть людську свідомість, міту про людину, створену за образом Божим. Аж дивно, що цей міт такий живучий, хоч його людство і не спромоглося або й відмовилося збагнути, убоївшись його нелюдської величі. Можливо навіть, людству цей міт приснився ще тоді, коли Бог уперше прийшов умирати на землю. Можливо, ті перші, яким вдалося побачити Бога в Його справжній, не людській величі, донесли до людей цей міт, і їх за це каменували. Бо хто зна, чи цей міт не є лише тугою Бога за небуттям або за другим до Нього подібним еством, гідним у компаньйони? Герострати не здібні на міт, що заперечує геростратство, а люди, навіть у найславніших своїх екземплярах, свідомі чи не-свідомі герострати. З геростратського погляду, якщо міт про велику людину — заперечення людськості, він потворний і шкідливий, мовляв, якби всі відбігли б бажання вічності, людство перестало б існувати; замість нього, ледве чи росла б зелена травичка на нашій планеті. Для людства, яке не терпить небуття, міт про велику людину найнепотрібніший міт, який будь-коли існував, оскільки на великій людині закінчується усе людське буття; тому найкраще — нехай велика людина живе тільки в міті. Людство навіть не припускає, наскільки людина, покликана втілити міт про велику людину, — завершення усього людства, це найвища благодать, яка замкне лінію людського буття. Бо після великої людини починається сам Бог, як і на початку, і більш нічого. Велика людина — zenітна і кінцева точка людського розвитку; так за секунду перед небуттям людству дано справді бути великим . . .

Дом ще деякий час говорив, це давалося простежити в повітрі, однак чомусь я його перестав чути. Я відчував себе дуже слабим. Мені блимало перед очима, і, хоч це невдовзі й пройшло і мені нібито нічого не бракувало, я не міг позбутися враження, що мене вставили в скриню плинного скла, яке навіть не дуже пригнічує й зв'язує мої рухи, думки, почуття,

лише їх страшенно уповільнює, і це уповільнення дратує, як тупий біль, який втирають великим пальцем в усі кістки.

Я не знав, чого від мене домагався Дом. Не виключене, що він нічого не хотів, крім бажання виговоритися, як це часто трапляється з людьми, які або довго самотні, або занадто зайняті самі собою. За своє життя мені довелося досить багато вислухувати різних сповідей і монологів від колег, знайомих і навіть мало знайомих, хоч я цьому ніколи не надавав значення і забував сказане з хвилиною, коли хтось кінчав оповідати. Очевидно, моє терпіння (чого я, зрештою, мав перебивати комусь, коли йому кортіло виговоритися?) або мій вигляд, що мене вже тішило, бо це зайвий раз свідчило про мою солідність, викликав довір'я.

Проте я сам не виявляв найменшого нахилу до роздумування, хоч я і не зараховував себе до поверхових людей. Я не вважав себе поверховим, тільки пощо солідній людині роздумувати? Я не любив утруднювати собі існування, не кохався в зайвому. Для мене, як і для багатьох інших, крім звичайних життєвих турбот, пов'язаних чи то з антикваріатом, чи то з родиною, не існувало проблем, в усякому разі ніяких незвичайних проблем, поки не з'явився в мою крамницю відвідувач.

Я дивився на речі просто, і все виходило просто і ясно, включно з різними неприємностями, які час від часу трапляються в житті. Неприємностями, які не залишали довготривалих наслідків, бо я завжди намагався їх або полагодити, або забути. Я не тяжів ні до перечуленості, ні до того, аби страждати більше, ніж належало, ані до нахилу копирсатися в собі, як дехто, розглядаючи це як дурне, а часом і шкідливе. І все таки мені трапилася історія з відвідувачем. Мені, а не комусь іншому. Чому?

Адже скільки я перебирав в уяві своє попереднє життя, я не подибував і тіні якогось натяку на стан, в який мене кинула воля мого відвідувача. До цього не знаходилося жодних підстав, жодних переходів. І все таки відвідувач існував, бо інакше я не потрапив би до Дома, не слухав би його безконечного монологу, чекаючи, поки він дасть адресу, де з'являється мій відвідувач, і мені бракувало сили, аби напруженням волі перетворити відвідувача, Дома, все це оточення на витвір ранкового марення, щоб підвестися серед антикваріату, заварити чай і взятися до кольорування гравюр або складання інвентаря.

Я не тямив, ні як записував адресу, яку мені нарешті дав Дом, ні що говорив, якщо я взагалі щось говорив, ні як сходив вниз.

Від того, як я сидів за столом у Дома, чекаючи на адресу, аж поки я опинився на вулиці, простяглася суцільна біла пляма. Я знаю лише, що коли я побачив молодиків, які все ще стояли перед будинком, хоч їх нібито й поменшало, щоправда, це могло здатися й тому, що повіі зникли, — я ствердив, що теж стою, і то стою на бруку.

— Ви дуже легко одягнені, а вечір свіжий, — сказав Дом, і я з зачудуванням зауважив його і тоді ще раз здивувався, чому він все це з мною.

Він нахилився, балаясуючи, у тому ж самому халаті, однією ногою на порозі вхідних дверей, а другою на бруківці біля мене, і мацав повітря. Імовірно він проводив мене надвір.

— Почекайте хвилиночку, поки я винесу вам літне пальто і шалик. Ви розігрілися, а в такий час легко застудитися. Літні вечори небезпечні. За речі не хвилюйтеся. Повернете колись принагідно, коли заблукаєте в ці краї.

З гурту кілька молодиків привіталися з Домом.

— Почекайте, я зараз.

— Благаю вас, не треба! — несподівано для самого себе вигукнув я, хапаючи Дома за небесний халат. — Дуже вам дякую, але мені зовсім не холодно. До мене простуда не чіпляється. Початок літа. Крім того...

— Ви простудитесь.

— Благаю вас, не треба! Ні. Запевняю вас, ні. Я не хочу! Мені не потрібно. Мені нічого не потрібно!

Я раптом зауважив, що я кричу, тільки зупинитися я вже не міг.

— Мені нічого не потрібно, — повторював я, чуючи, як я весь горю, і ще мить — і я втрачу понування над тілом і почну підскакувати, як півчавунок, в яку всунули, замість поліна, автомобільну шину, від якої розтоплюються рури.

— Я не хочу! Не хочу. Не хочу!

— Заспокойтеся, якщо ні, то ні.

І тоді лише настала тиша. Я навіть не чув його кроків, ніби він згортав їх за собою і забрав до кишені.

Я помацав себе, аби дійти до тям, і спробував заспокоїтися. Адреса справді лежала у мене в кишені, отже з цієї миті виключно від мене залежало, що далі. Однак мій душевний стан ніяк не давався себе уговкати. Я похитався, аби легше зосередитися, тільки де ж там! Думки і почуття мінялися з несамовитою швидкістю: заки я встигав зупинитися на якійсь більш-менш виразній думці чи почутті, як їх вже і тіні не лишалося, а нові на їх місці виявлялися ще більше натривкі, щобільше, вони не зраджували найменшого стосунку з попереднім, наче з кількох осіб протилежної вдачі випомпували всі почуття й думки і, перебовтавши в машині для змішування цементу, влили назад у мене. У цю хвилину на моїх плечах перебувала явно не моя голова. Мене унедійснили і я сам не чувся — коли. Чи цим способом прийшла запізнена реакція на розмову Дома, чи, може, мое попереднє «я» вирішило остаточно звести зі мною порахунки за те, що я дався втовкти себе писати біографію відвідувача, я не зважував, проте в одному я не сумнівався: моя свідомість, навіть частково мое тіло, розпалися на жмут волокнин, і кожна така волокнина вела самостійне, не подібне до іншої існування, цілком відмінне від моїх нахилів, уподобань; я халався за них,

як за р'ятівну соломину, та за жодною з них не встигав угатися.

Я звів руки в кишені і пальцями подумав, що запальничку і цигарки забув у Дома, проте від самої гадки повернутися і забрати їх я зробився одразу від голови до п'ят невагомий, мені здалося, ніби я падаю, як падають уві сні, і я зрозумів: мене вже ніщо не затягне назад. Те все я відрізав за собою. Я не бажав ні чути монологів, ні бачити Домових очей, взагалі нічого і нікого, головне — щоб мене не чіпали.

Я ще раз пересіяв усі кишені. Цього разу з більшим успіхом. Порожні кишені через якусь непередбачену примху природи явили раптом, як Венеру з морської піни, пожмакану цигарку невідомого походження, бо я акуратна людина, навіть з нахилом до педантизму, і ніколи не пхаю до кишень цигарок без коробки, поминаючи вже, що такої марки цигарок я взагалі не палив, хоча тепер усе це належало до несуттєвого. Нехай її хтось інший поклав. Може, навіть Дом.

Я розпрасував цигарку пальцями, скільки давалося, при цьому кінець цигарки луснув, і я його відщипнув, ледве не порвавши усієї цигарки, і наблизив обличчя до молодиків за вогнем.

Здається, чай, який я розлив у Дома, проходив десь по сусідству з цигаркою, бо вона трохи відсиріла, і я аж упрів, розпалюючи її, наче мене примусили викопати траншею. Я раптом усім тілом відчув, як витратив на розпалювання цигарки стільки енергії, що мене зараз втома валила на брук.

Я й справді не годен стояти, ствердив я собі, вже сідаючи на край вузького тротуару просто перед гуртом, аби не повалитися пластом.

Черговий уривок у наст. числі

Дві поезії

Юрій Коломисець

МІСЬКИЙ САД

Росте сад із цегли
насаджений.
Жовтим оком залився
пейзаж.
Мури мальовані
сажею, —
на іржавому сонці
пожар.

На дахах допікаються
духи, —
димарями задуманий
дим.
Росте сад смолою
надушений
із розжарених
панікадил.

І картина під димом
картата.
Кінчив люльку останній
димар.
Буде гілля вугілля
картати,
розливши у сад
каламар.

Розмалюються тіні
зубчасто,
на забутих зелено
див . . .
Сад без нас цей
почато,
але нами хтось тіні
розлив.

Просонням падае
світ,
у безкості горла
тунелів:
пережити кужіль
літ
в іржавім іржанні
підземелля.

І заземлені горла
у землю
проковтують папороть
лиць.
І час у полумисках
черепів
розжовує жовч
коліс.

І в запліснявілім скреготі
трелів
ціпеніють на рейках
уста.
І неначе ти є
тунель,
а підземелля неначе
життя.

З книги „Мудрощі мандрів“

Яр Славутич

УЗОРОМ ГОККУ

I

Стертий ступнею,
Посохлий п'янить полин —
Доля поета.

II

У теплий вирій
Птахи полетіли.
Чи вернусь, як вони?

Токіо, 20. 9. 1968

ІШТАР

Мене поранила Іштар
Очей палючою стрілою.
Месопотамською бровою
Мене поранила Іштар.

Пливу без весел за водою,
Сплітаю слів солодкий дар:
Мене поранила Іштар
Очей палючою стрілою.

Бейрут, 15. 8. 1966

Никифор з Криниці

Вадим Лесич

Кілька тижнів після того, як я закінчив писати Працю про лемківського майстра з Криниці — Никифора, напіла вістка, що 11 жовтня 1968 (в лікарні у Фольштуні, Польща) він помер.

Цією болючою вісткою починаємо тепер завершену раніше працю про цього справді небуденного маляра. Заслужена слава прийшла до нього щойно в останні роки його життя. І з цього погляду він, мабуть, щасливіший від багатьох інших мистців, хоч — як людина — належить, без сумніву, до найтрагічніших поетатей. Також і як український син Лемківщини. Позбавлений фактично приватного життя, ограблений систематично від середини 1940-их років приватними і державними «опікунами», перетримуваний ними майже в повній ізоляції від близьких йому лемківських земляків, він ставав щодамі більше об'єктом повільного грабунку його національної та релігійної приналежності.

Працю про майстра з Криниці я віддаю до видання у незміненому вигляді, як була вона написана ще за його життя. Не сумніваюся, що його ім'я і його твори залишаться живими назавжди. Бо справжнє мистецтво і справжня поезія, що ними промовляє до нас Никифор, безсмертні.

НИКИФОРОВА ПЕРЕМОГА

Немає сьогодні у світі книжки чи довідника про наївне малярство (без огляду на мову видання та на час, який дана публікація охоплює), щоб не було хоча б згадки, а то й окремого розділу про маляра-самоука з Криниці — лемка Никифора. Появилось кілька книжок про нього і його творчість, багато спеціальних статей і ще більше рецензій на його численні виставки у різних країнах світу. Накручують фільми з його життя, створюють телевізійні сценарії і репортажі, постають літературні твори про нього, — а останньо вже можна знайти згадки про нього в загальних історіях мистецтва, а також і мистецтва всесвітнього. Цей вихід Никифора на міжнародну арену стається непомітно і безшумно, не так, як на початку цього сторіччя почав входити за допомогою Аполлінера і Пікассо до історії світового мистецтва батько

малярів-примітивістів, самоук Анрі Руссо — митник. Воно радше схоже своєю непомітністю та наче самозрозумілою послідовністю на визнання молодших французьких мистців-самоуків, як от городник Бошан, поштовий інспектор Вівен, заробітчанин та атлет Бамбуа, служниця Серафіна з Санліс, а пізніше таких, як італійський швець Орнеоре Метеллі, майже столітня Бабуня-Мозес та Моріс Гіршфілд із США і, врешті, вже зовсім недавно, таких, як швайцарець Дітріх і хорватський селянин Іван Генераліч.

Постать Никифора та його життя оповиті наче б легендою, а творчість його здобула не лише неймовірну популярність у колах знавців і смакунів мистецтва, але й у дослідників психології мистецтва та наче б новооб'явленої Никифором її особливої проблематики. Він здобув міжнародне визнання, як «наївний маляр» неповторного таланту, творчість якого — «чисте, надхненне мистецтво, що є безсумнівно найкращим у Польщі¹ і належить, мабуть, до найкращого у наївному малярстві в усьому світі».²

Ця перемога Никифора, як й інших великих талантів з-поміж малярів-самоуків, може мати своє пояснення також великою мірою в тому вже неодноразово стверджуваному факті, що в добу метушливої мистецької порожнечі, бездушно сухої геометризації схематизованих імітацій абстракціонізму та вульгаризаторської механічності «поп-» і «оп-артів» у пластичному мистецтві — людина тужить щиро, як ніколи досі, за справжньою безпосередністю, за поглибленою емоцією та казковістю міту (не істотно, чи ця казковість — особисто мітотворчого, дитячого, народно-фолклорного чи якого іншого типу), словом, тужить за такою мистецькою творчістю, що родиться в тривозі передчувань, у причинності снів, з глибинних — назвімо це — археологічних надрів душі, з пограниччя між сном і дійсністю, між небесним і земним.

Творчість Никифора виростає спонтанно з цих душевних надрів та погранич і є трагічною по суті ілюстрацією того, коли особисте нещастя людини стає благословенням для мистецтва. І що характеристичне для Никифора, що його творчість у формальному своєму вияві, переважно зовсім несвідомо для нього, висловлюється в дусі часу нашого сторіччя, відображаючи з своєю тонкістю в поодиноких розв'язках і підходах до малярської проблеми усі модерні течії нашої доби, як от експресіонізм, сюрреалізм, кубізм та абстракціонізм. І це в поєднанні з єдиною мистецькою «школою», яку засвоїв собі неписьменний, напівглухонімиий Никифор — з ународненим давньоукраїнським церковним візантинізмом, збереженим в іконографії лемківських церков, що й

¹ Никифор живе на Лемківщині, у державних межах Народної Польщі.

² *Anatole Jakovsky, Peintres naïfs.* (Текст трьома мовами — англійською, французькою, німецькою). Basilius Presse, Basel; Universe Books, New York, 1967.

були для Никифора єдиною «академією мистецтв» та водночас єдиними музеями, які він замолоду мав змогу оглядати та черпати з їх мальовничої божественности творче надхнення.

МІСТИФІКАЦІЇ І СПРОСТУВАННЯ

Не лише особа, а вже саме існування Никифора ставало з бігом часу наче б містерійним. Дрібний і миршавий, майже глухонімий нужденний жебрак, неписьменний і зацькований волоцюга, який малює на відпадках паперу незграбні дитячі малюнки і старається їх продати криницьким курортникам або вижебрати за них жменьку дрібних грошей, — є місцевим лемком і називає себе Никифором, а радше по-народному Нетифором. От і майже все, що було назовні видиме і загальновідоме. Та й, зрештою, до кінця другої світової війни майже ніхто цим не цікавився. А після неї — вигідно було це незнання продовжувати. Місцеві ж українці-лемки переселилися частково до радянської України, або польський уряд виселив їх більшістю на розпорошення на колишньому німецькому Помор'ї чи Шльонску, так що Лемківщина і лемки стали поволі поняттям радше історичним. Отже, й Никифора можна легше представляти у світі як національного безбатченка, який живе на терені польської держави та виставляється за кордоном Спілкою польських мистців пластиків чи польським міністерством культури. У цьому пляні навіть написана у дотичних розділах третя книжка Еллі й Анджея Банахів «Історія про Никифора»,³ хоч у попередніх своїх книжках д-р Банах, — до речі, головний ініціатор Никифорових виставок за кордоном та ентузіаст його творчости, — проявляє куди більше лояльності до справи у відношенні до Никифора і його лемківського походження, хоч і він слова «українець» чи «український» вперто і послідовно (як і велика більшість сучасних польських авторів у Польщі) уникає.

У більшій згоді з правдою з цього погляду, крім двох перших книжок А. Банаха, є блискучі статті: передвоєнна — маляра і критика Єжи Вольфа,⁴ і з 1967 року — доцента д-ра Єжи Занозінського⁵ в каталозі з ретроспективної виставки Никифора у Варшавській «Захенті». Такими є ще деякі статті Юліюша Кидринського у краківському «Пшекрою», знаменита стаття-вступ до каталогу спільної виставки «Ікони — Никифор — Новосільський», влаштованої 1959 року в

³ *Ella, Andrzej Banach, Historia o Nikiforze. Wydawnictwo Literackie, Kraków, 1966.* Див. також попередні кн.: *Andrzej Banach, Nikifor, mistrz z Krynicy. Wydawnictwo Literackie, Kraków, 1957; Andrzej Banach, Pamięta z Krynicy. Wydawnictwo Literackie, Kraków, 1959.*

⁴ *Jerzy Wolff, Malarze naiwnego realizmu w Polsce — Nikifor. У ж.: „Arkady“, Warszawa, 1938, ч. 3.*

⁵ *Nikifor (Katalog). Centralne Biuro Wystaw Artystycznych. Warszawa, „Zachęta“, czerwiec 1967.*

Кракові товариством істориків мистецтва, Зофії Масьлінської-Новакової, і врешті — критична стаття у книжці «Великі маляри-аматори» п. н. «Матейко з Криниці», автором якої є Ігнаці Вітц,⁶ колишній вихованець львівського Інституту пластичних мистецтв. До цього ще можна б назвати деякі статті Александра Яцковського і, може, Тадеуша Рошка.

Інші польські автори, а їх чимало, підходять іноді до Никифора безцеремонно, наче до родовитого польського «гурала» з ряшівського воеводства, і представляють його в світі як повнокровно польського маляра. Те саме роблять польські організатори закордонних виставок, тому й не диво, що у значній більшості європейських і американських публікацій про Никифора пишеться як про поляка.

В українському мистецтвознавстві на Україні натомість і на еміграції, як і в статтях українських видань у Польщі, Никифора розцінюють як глибоко пов'язаного з давньоукраїнськими народно-мистецькими традиціями лемківського маляра найного реалізму. Це недвозначно виразне у його творчості. Підкреслюють це також деякі польські автори, але не називають речі на ім'я і часом навіть заплутують цю очевидність.

Сам Никифор, як людина «не з цього світу», ще й оточена урядовими й неурядовими опікунами,⁷ людина хвора і стара, немічна і неписьменна, не зацікавлений ані своєю славою великого майстра, ані великими грошима, які встиг скласти у банку польської державної щадничої каси, як і не зацікавлений, ким і як його у світі хтонебудь представляє. Він тільки своєю твердою лемківською впертістю не дає на себе впливати ніяким стороннім перевиховникам. Залишається вірним собі, залишається самим собою, таким, як був завжди. У мистецтві, в житті і в глибокому переконанні. І це можна відчутти, зустрівшись з ним у чотири очі, хоч і тоді передбачлива обережність зацькованої людини наказує йому не дочувати і з трудом та мало висловлюватися.

Часи змінюються. Змінюються люди, звичаї, декорації і всякі зовнішні вияви. Змінюються, природно, і форми та вияви мистецтва. Проте мистецтво Никифора не зміняється, хоч і вдосконалюється. Воно позачасове, а коріння його сягають, попри велику Никифорову самотність, тих самих глибин, що колись за його молодости. І цієї правди не закрити.

ДЕ І ЯК ВИРОСТАВ НИКИФОР

Точна дата і місце народження Никифора довгий час ширшому загалові не були відомі. Як подавали офіційні поль-

⁶ Ignacy Witz, Wielcy malarze amatorzy. Wydawnictwo Związkowe CRZZ, Warszawa, 1964.

⁷ Куратором і опікуном Никифора є тепер призначений народною міськрадою в Криниці курортний мистець-маляр Маріян Влосінський. Попередньо цю функцію виконував учитель Юзеф Хмель.

ські джерела, не можна було після війни знайти його метри-
кальних документів. Також наче б то невідоме було навіть
його прізвище. Бо він напівглухонігий і неписьменний, отже
майже не комунікативний, та й, мовляв, сам того всього, на-
певно, не знає. Проте загально вважалося, що він мусить
бути народжений у дев'ятдесятих роках минулого століття
в самій Криниці або у близькій її околиці. І такі неуточнені
дані подавано переважно в усіх публікаціях про Никифора.
Особливо в тих, де інформаторами були польські мистец-
твознавці, організатори виставок та його приватні й державні
опікуни. А його прізвище промовчувалося. Так що навіть
надано йому урядово нове прізвище — *Криницький* (1963). До
того часу називано його також «Матейком», бо таким псев-
донімом він опечатував свої малюнки.

Звичайно, було очевидним, що Никифор живе чи не
від народження у Криниці. Тут під голим небом на приму-
ривках та лавочках Криниці-живця малює і тут, або манд-
руючи по довколишніх селах і містечках, продає свої ма-
люнки або жebraє. Також було загальновідоме, що називає
себе Никифором — малярем, чи Нетифором — малярем з
Криниці, а часом Никифором Матейком, себто малярем над
малярами, бо так хтось з місцевих поляків або курортників
мусів його, найправдоподібніше іронічно, назвати, а опісля
мусили його поінформувати, що Матейко — це «великий ма-
ляр». Отже, в такому розумінні і в своїй наївній вірі він
прийняв це, як додаткове своє професійне ймення, яке вжи-
вав зрідка перед 1939 і переважно у другій половині 1940-их
років. Урядово наданого йому прізвища Криницький не вжи-
вав ніколи. Намагалися це вживати, пишучи про нього, го-
ловне польські або інші незорієнтовані автори, але переваж-
но закинули це досить швидко, бо у світі воно не приймалося.

Проте лемки з Криниці та її околиці і люди, які знали
Никифора, деякі навіть ще з дитинства, зберегли в пам'яті
прізвище його матері та її нешлюбної дитини, яку всі здавна
кликали — Нетифор. Згідно з їхніми даними, він народився
від глухонімої Євдокії Дровняк і від невідомого батька у
Криниці-селі або в Поворознику близько 1895 року. Хрище-
ний був у греко-католицькій церкві. У метрикальних папе-
рах мав бути записаний як Никифор Дровняк або Еліфаній
Дровняк.⁸ Про це знали також деякі українські мистці зі
Львова, а навіть з Варшави (Я. Гавран), і деякі члени АНУМ,
що влаштовували виставку українських малярів-самоуків у
Львові 1938 року. Мусів знати про це й український мистець-
маляр Роман Турин, який у 1930-их роках перший відкрив
Никифора і 1932 року привіз його малюнки до Франції, де,

⁸ Наприклад, лемки: Міляничі, Криницькі, Беймуки, До-
брянські, Челаки; священики, що перебували на Лемківщині, як
о. С. Клепарчук, чи священники-лемки, як о. Олександр Стеран-
ка та інші. Див. також статтю: «Никифор Дровняк», Карпаторус-
кий календарь Лемко-союза на год 1959, Йонкерс, 1959.

як подають радянські автори Володимир Вітрук⁹ та М. Самвелян¹⁰ (цитуємо за Вітруком) «у паризькій галерії «Marseille» і було влаштовано першу його виставку».

Усе це знали про Никифора — дослідник Лемківщини Богдан Загайкевич і Степан Шах, автор тому спогадів «Між Сяном і Дунайцем» («Християнський голос», Мюнхен, 1960). Знають це й обидва радянські автори. Згадує про це ще один автор з УРСР — лемко Іван Красовський (тепер у Львові).¹¹ Згадує про це також польський етнограф проф. Роман Райнфус у праці про народне малярство, подаючи у примітках: «останньо відшукано метрику Никифора, з якої виходить, що Епіфаній Дровняк народився 21 травня 1895 від матері Євдокії», і далі проф. Райнфус запитує: «Але чи це напевно його метрика?»¹² Очевидно, можна б сумніватися, коли б не раніше ще, ніж цю метрику знайдено, ствердження людей, які знали Никифора віддавна або ще перед останньою війною цікавилися ним і його малярством. Зваживши це, мусимо прийняти дані метрики як безспірні.

Походження і національну приналежність Никифора стверджує ще передвоєнна стаття Є. Вольфа, в якій він дослівно пише: «Никифор — лемко і греко-католик».¹³ Трикратні (бо кожноразово він повертався, м. ін., пішки до Криниці) його примусові переселення з Лемківщини в околиці Щеціна є жорстоким підтвердженням цього, бо ж з Лемківщини виселено головним чином тільки лемків-українців, щоб відсепарувати їх від евентуальних можливостей обопільної підтримки Української повстанської армії (УПА) і, переселивши їх на польські землі, далеко від рідної Лемківщини, тим легше польонізувати їх. Та й митарства Никифора, які виривають на всю свою величину у згаданій уже книжці Еллі та Анджея Банахів,¹⁴ підтверджують це повністю.

Із знайденої метрики Никифора також виходило б, що ім'я Никифор, чи Нетифор, є ним прибране. Охрищено його правдоподібно у день св. Епіфанія, що припадає на 25 травня, тобто чотири дні після народження, отже він отримав ім'я цього святого. Очевидно, це ім'я вибрав сам священик, що на селах нерідко бувало, а ще й у випадку, коли мав христити нешлюбну дитину.

Малим ще волочився Никифор за матір'ю по жebraх або по випадкових заробітках по пансіонах і більших лемківських господарствах. Глухоніма мати не могла його нав-

⁹ Володимир Вітрук, Талант, що дивує світ. «Жовтень», Львів, 1968, ч. 5.

¹⁰ М. Самвелян, Никифор з Криниці. «Молодь України», Київ, 9 серпня 1968.

¹¹ Іван Красовський, Маляр Никифор з Криниці. «Народна творчість та етнографія», Київ, 1967, ч. 3.

¹² Roman Reinfuss, Malarstwo ludowe. Wydawnictwo Literackie, Kraków, 1862, стор. 114.

¹³ Wolff, стор. 128.

¹⁴ Стор. 43, 45, 46 та ін.

чити говорити. З трудом він навчився вимовляти поодинокі слова від криницьких лемків, у яких мати наймалася часто на короткотривалі заробітки, у лемківських «хижах», у яких вони тоді з матір'ю жили. Не раз доводилося йому голодувати, мерзнути і зносити глузування та насмішки стрічних людей. Вже від перших днів свідомого життя почав він відчувати всю жорстокість довкілля. І тоді вже навчився замикатися в собі і не сприймати слухом всього, що до нього або про нього в його присутності говорять. Бо знав уже, що не часто почує якийсь добре або приязне слово. І таким залишився він уже на все життя. Майже глухонімым, не так з фізичних, як з психологічних причин. Чув лише те, що хотів чути, хоч і фізично слух його з бігом років погіршився, так що сьогодні вже насправді не дочуває. Говорить він, очевидно, в основі лемківським діалектом української мови, але останньо із щораз більшим додатком здеформованих на лемківський лад польських слів. Вимовляє він невиразно, белькочучи, і часто на деяких словах затинається. У наслідок того досить важко його зрозуміти, особливо нелемкам та взагалі неукраїнцям. Польські співрозмовці вважають, що він тільки мимрить, і заледве тільки одне-два слова можуть зрозуміти з його мови, евентуально і ці слова лише вгадують, тим більше, якщо він ілюструє їх відрухово виразом обличчя або жестами.

Никифор мав ще — як розказував це українському різьбареві з Польщі, як і він, лемкові (з яким непогано все таки порозумівася на лемківському діалекті) Григорієві Пецухові¹⁵ — про молодого брата Антонія, який замерз на морозі ще малою дитиною. А незабаром померла, ще як Никифор був також малим хлопцем, і його мати Євдоха. В яких обставинах це сталося — не відомо. Никифор цього не пам'ятає. Взагалі не пам'ятає вже добре ні матері, ні брата, нікого з родини.¹⁶

Ще з матір'ю щонеділі ходив до церкви. Там відкривався для нього інший світ. Візантійсько-лемківські святі у фронтальних позах дивилися на нього великими та нерухомими очима із позолочених рам ікон, а дим ладану та кадила і кіпоть воскових свічок додавали оболонку таємничості усій містерії церковної Богослужби. Це давало йому незатерті враження, які залишились у його пам'яті на все життя. Вони знайшли свій глибинний вислів у малярській творчості очарованого містерійною величчю рідних церковних обрядів Никифора.

Після смерті матері, Никифором заопікувався лемківський господар з Криниці-села Максим Ціхонь, до якого почасти ще за життя матері він іноді приходив їсти й спати,

¹⁵ Г. Пецух, Мистець Никифор. «Наше слово», Варшава, 1957, ч. 40 і 41.

¹⁶ О. Волинець, Никифор — український маляр з Криниці. «Наша культура», Варшава, 1960, ч. 9.

як подає це у своїй статті про Никифора лемко, що живе в Нью-Йорку, Степан Пельц.¹⁷ Подібне розказують також інші лемки, старожили Криниці та найближчої околиці.

До школи Никифор не ходив зовсім або ходив дуже коротко, може, один неповний рік. У кожному разі ще у 1930-их роках дещо пам'ятав українську абетку¹⁸ і вмів сполучати деякі українські літери у слова, що видно було на деяких його малюнках, виставлених 1938 року на виставці українських малярів-самоуків у Львові. Одна така картина репродукована у каталозі цієї виставки.¹⁹ Але з часом і це він забув.

Деякі автори згадують, що він ще кільканадцятилітнім хлопцем мав бути учнем у голярському закладі в Криниці,²⁰ але, не надаючися до цього, покинув свого майстра-голяра і став малярем. Скільки в цьому правди, не дасться устійнити.

Рисувати й малювати Никифор почав ще маючи кільканадцять років. Було це ще, очевидно, коли Лемківщина разом з Галичиною належала до Австро-Угорської монархії. Він навіть мав продавати тодішні свої хлоп'ячі малюнки по 5 чи 10 австрійських крайцарів. Коло 1915 року малював вже напевно. Це стверджують фотографії (він завжди залюбки фотографувався разом з своїми образами) молодого тоді Никифора, які в нього збереглися. Час зроблення цих фотографій можна приблизно, а часом навіть з деякою точністю визначити, приймаючи, що Никифор фотографувався з останньо намальованими своїми образами. Одна така фотографія репродукована у великій статті Анджея Банаха, що стала основою першої його книжки про Никифора, зроблена ще у 1915 році,²¹ а декілька інших у згадуваній уже його та його дружини книжці «Історія про Никифора». І від 1915 року можна вважати почалася його малярська кар'єра. Але крім того — і мандрівно-жебрацька, бо майже ніхто тоді не хотів купувати його дивних, не подібних до жодних інших, ма-

¹⁷ Степан Пельц, Никифор Дровняк — лемківський Матейко. «Християнський голос», Мюнхен, січень 1965. Див. також: Катря Чагар, Ще про маляра Никифора з Криниці. «Лемківські вісті», Торонто, серпень 1965.

¹⁸ У ті часи сільські школи на Лемківщині мали українську мову навчання, особливо там, де вчителі були українці (тоді — русини). Наприклад, у Криниці українську народну (т. зв. тривіальну) школу засновано 1847 року, а першим учителем у ній був Яків Федина.

¹⁹ Каталог виставки мистців-самоуків. Асоціація незалежних українських мистців (АНУМ), Львів, 1938. Ще один такий малюнок з підписом кирилицею можна було бачити на виставці праць Никифора у галерії ім. Бодлі в Нью-Йорку восени 1967.

²⁰ Andrzej Banach, Nikifor. „Przekrój”, Kraków, 1949, ч. 219; Juliusz Kydrynski, O Nikiforze. Там таки, 1955, ч. 538.

²¹ Andrzej Banach, Nikifor — Matejko. „Polska Sztuka Ludowa”, Warszawa, 1955, ч. 3, стор. 132.

люнків. Радше давали йому милостиню, не забираючи навіть куплених малюнків. Щойно десь від 1930-их років деякі тямковитіші покушці його малюнків почали їх забирати собі. Але таких покушців було тоді ще дуже небагато. Тоді то не раз довелося йому зазнати справжнього голоду і натерпітися нарути від людей, які вважали, що він непотріб і ледар, бож малювання — це не праця. А ще й малювання таких «богомазів» на відпадках паперу чи картонових коробок, які, що-правда, невлізливо напрошується продати напівглухонімий чи недорозвинутий волоцюга.

ПЕРШІ УСПІХИ І ВІЙНА

Живучи частково з продажу малюнків, а головним чином з милостині, мандруючи селами й містечками Лемківщини, Никифор проводив свої невеселі дні. Всі довколишні українські священики та учителі добре його знали і нерідко допомагали обідом чи нічлігом у клуні. Малярем тоді ще ніхто його не вважав, і ніхто не сподівався, що він посяде колись почесне місце між великими малярами-самоуками. Він часто ходив до церкви, де не лише гаряче молився, але й крадькома вбирав у себе весь містерійний світ ікон та зображених на них лемківськими майстрами євангельських дійств.

У церкві Никифор почував себе безпечно, ставав справді повною людиною, якою (як сам відчував, мабуть) не був поза нею. Тому й відчував потребу перебувати кожночасно під безпосередньою опікою святих та янголів, які давали йому безпеку й гідність. Почав малювати невеличкі картини, які не тільки представляли те, що на свій лад він бачив у церкві, але й продовжували церковні містерії, даючи Никифорові відчуті усе блаженство своєї дії. Вони ставали наче магічним, живим самим у собі, освяченим предметом, що був викупом з тенет його постійної тривоги та ляку. Тому малювання їх ставало для Никифора наче магічним обрядом. Ці картини ставали також наочним доказом, що Никифор не дармоїд і що він теж, як і всі інші, вміє працювати, отже, в очах зацькованого Никифора були моральним виправданням його тепер уже не безужиточного існування.

Никифор почав також відтворювати на відрізках паперу мальовничий світ Бескидів, що його оточував, церкви і довкільні вілли. Часто переносив туди пензлем своїх святих чи їхніх земних намісників — єпископів та інших духовників. А часом сам ставав під мальованою ним церквою чи будівлею у різних зображеннях: як мистець-маляр, як єпископ, як учитель і проповідник, а навіть як найсправжніший святець. Бо він на це (у його наївному переконанні) мав повне право, як маляр, як творець, отже, людина ліпша і справедливіша, ніж ті, хто в дійсному житті його оточують та часто боляче кривдять.

Так усі його автопортрети ставали портретами не його особи, а його незаспокоєних прагнень, ніколи не здійснених бажань та його непохитної віри. Решту доповнювала його уява. Уява, яка надавала пейзажам Никифора наче б релігійної урочистости, а релігійним його образам — світськості і земности, бо святці його переважно мають усі людські прикмети та виступають у спільній дії з звичними смертними. Це уява з межі сну і дійсности.

Сам він, у міру своїх спроможностей, зодягався в ті часи, як вказують на це його тодішні фотографії, фантазійно, з крилатою, на взір артистів кінця 19 віку, чорною краваткою. Очевидно, так одягнутих, ще й окутаних у пелерину малярів доводилося йому бачити в часи його молодости у Криниці-живці, куди вони іноді влітку приїздили з Кракова чи Львова, а часом і з подальших мистецьких осередків, де плекали ще почасти цей старосвітський, поромантичний чи навіть парнаський тип мистця.

На початку 1930-их років зустрів його, перебуваючи тоді в Криниці, український маляр, львов'янин Роман Турин, який першим відкрив Никифора для світу.

Відчуваючи щиру доброзичливість Турина, Никифор виявляв до нього своє повне довір'я. Турин оцінював належно великий талант Никифора і купив у нього доволі велике число його малюнків, з якими познайомив, м. ін., колекціонерку винатково тонкої культури, українську письменницю Ліну Федорович-Малицьку (Дарію Віконську), директора Національного музею у Львові проф. Іларія Свенціцького та деяких українських мистців-малярів, згуртованих в Асоціації незалежних українських мистців. Ця асоціація, влаштуваючи виставку українських малярів-самоуків у червні 1938 року, включила в неї 105 малюнків Никифора з колекцій власне Романа Турина і Ліни Федорович-Малицької. Це була перша публічна виставка Никифорових творів. Турин познайомив з Никифоровими малюнками також кількох польських малярів з групи «Артес» у Львові і з близькими до нього Зигмунтом Валішевським, Яном Цибісом та Анною Цибісовою-Рудзькою. Вони перебували тоді в Парижі, куди Роман Турин їздив у 1930-их роках. У Парижі, в помешканні Цибіса, познайомився з творами Никифора польський маляр і незвичайно тонкий критик мистецтва Єжи Вольф, який від першого погляду захопився Никифоровими малюнками і написав про нього неперевершену досі, дуже ґрунтовну статтю п. н. «Маляр наївного реалізму в Польщі — Никифор».

В абсолютній вразливості Никифора на колір, що її можна порівняти до абсолютного слуху, проглядаються, мов у дзеркалі, наші власні малярські мрії. У його хроматичній реалізації віднаходимо себе самих без будь-яких застережень, так, як віднаходимо себе у кожному великому мистецтві... Я зустрічаюся з цим мистецтвом від кількох років і зовсім не знудився ним, а навпаки:

відкриваю у ньому щораз нові вартості. А не стає нудним з бігом часу тільки те, що велике. Великість була в Руссо Ле Дуаньє поруч з його смішною наївністю, великість є у сина глухонімої жебрачки — Никифора, дивне обличчя якого схоже на обличчя однієї із старовинних скульптур, які прикрашають собор у Реймсі. Але ці скульптури мають замкнені очі, а в Никифора вони широко відкриті на світ. Проте його таємниця — не лише ці непомильні очі. Його таємниця ще глибоко поза ними.

Ось як характеризуючи Никифора та його малярські праці, писав про нього у згаданій статті Єжи Вольф.²²

Проте ані участь у виставці мільярів-самоуків у Львові, ані блискуча стаття Вольфа в «Аркадах» не принесли ще тоді Никифорові розголосу й слави і не поліпшили його злиденного життя. Не був це ще Никифоров час. У такому стані заскочила його війна і німецька окупація. Відомий був тільки невеличкому гуртові малярів та любителів мистецтва. І хоч повнотою оцінювали його небуденний талант, вони не мали змоги в тодішніх несприятливих умовах і в атмосфері повного незрозуміння нічого для його творчості та для нього самого зробити. Проте Никифор, навіть протягом років німецької окупації, малював, як раніше, не зважаючи ні на що. Малював, бо без цього не міг жити. А добрі люди, місцеві лемки й українські втікачі з тієї частини західноукраїнських земель, що їх по розвалі Польщі прилучено у вересні 1939 року до радянської України і вони опинились у Криниці, допомагали, як могли, пережити Никифорові важкі та небезпечні часи гітлерівської окупації.

ДОЛЯ НИКИФОРА У НАРОДНІЙ ПОЛЬЩІ

Після війни Лемківщина разом із Засянням, Холмщиною та Підляшшям опинилась у межах Польської Народної Республіки. Опинився в цих межах і Никифор. Перші роки були неймовірно важкі. Покупців на малюнки не було зовсім, нова польська влада ставилася до лемків дуже неприхильно. Никифор проживав у напіврозвалених безлюдних домах або у давніх знайомих, прихильних йому лемків, які теж і годували його в міру їхніх і так дуже обмежених спроможностей. Так він проживав аж до літа 1947 року. Тим часом деякі лемківські родини переселилися на Радянську Україну. Никифор, що жив замкнений сам у собі, у світі власних візій, і не цікавився зовнішніми подіями, залишився у своїй рідній Криниці, бо ніяк йому було розстатися з улюбленими бескидськими лісами та кругими стежками, із старими лемківськими церковницями, з шумом гірських річок та з смерековим зеле-

²² Стор. 127, 128.

ним шумом недалекого шпиля Яворини. Влітку 1947 року польська влада почала насильне переселення тих лемків, що залишилися на своїй прадідній землі, на колишні німецькі, тепер прилучені до Польщі, терени Помор'я і Шльонська. Переселення, річ ясна, не минуло й Никифора.²³ Кількакратно переселювано його в околиці Щеціна, та кожного разу він повертався, переважно пішки, до рідної Криниці. Остаточо польська влада погодилася на залишення Никифора у Криниці, великою мірою завдяки заходам д-ра Банаха, який уже тоді, познайомившись з Никифором та його творчістю, перейнятий трагічною долею цього мистця-самоука, вирішив просунути його творчість на різні польські виставки самодіяльного мистецтва, бо здавав собі справу з якості Никифорової малярської майстерності. І це вдалося йому повністю. Никифор завоював своєю творчістю не лише Польщу, але й усі мистецькі осередки Європи, в яких заходами д-ра Банаха або пізніше ще інших польських мистецтвознавців чи мистецьких організацій були влаштовані Никифорові виставки.

Коли 1952 року дочці Максима Ціхоня, Стефанії Криницькій, яка знала Никифора ще з дитинства, вдалося побувати у Криниці, вона застала його в лахмітті, занедбаного і хворого в колишньому своєму, тепер напівзруйнованому домі. Він жив там самотньо з собакою «Гавкою», позакривавши дошкима і шматами повибивані вікна. Зустрівши в таких жалюгідних умовах Никифора, вона взяла на себе обов'язок тимчасового, на час її короткого перебування у Криниці, піклування його особою. Ходила навіть інтервенювати в його справі до місцевої влади, але безуспішно. Сказали їй, що він і так безправно перебуває у Криниці, повернувшись без дозволу з Помор'я, і ніякої допомоги йому дати не можуть. Як вона з цієї відповіді не задоволена — може забрати його з собою до тієї місцевості на Помор'ї, звідкіля приїхала. Про цей сумний епізод розказує у статті «Никифор Дровняк — лемківський Матейко» їхній спільний знайомий, лемко Степан Пельц. Цей же Степан Пельц, який живе у США, також допомагав Никифорові у той важкий для нього час, посилавши для нього пакети з ліками і одягом, що їх отримував для посилки від заокеанських лемків, бо вже тоді Никифор почав поважно занепадати на здоров'ї. Також інші виходці з Лемківщини, об'єднані в Організацію оборони Лемківщини в Америці, посилали допомогу Никифорові. Проте не довго довелося прожити Никифорові у колишньому домі Стефанії Криницької і в інших приватних, але незалежних приміщеннях. Успіхи Никифора в Польщі та поза її кордонами, як і поганий стан його здоров'я, спонукали польські урядові кола та мистецькі організації взяти Никифора під свою опіку.

²³ Про це є згадки у названих уже книжках А. Банаха та в статтях Ю. Кидринського, Є. Занозінського, у книжці С. Шаха та в статтях Б. Стебельського, С. Пельца і К. Чагар.

Так ще кількакратно переносено Никифора на різні помешкання, навіть до дому старих, але місця довше він ніде не закріпив аж до початку 1960-их років, відколи мешкає вже у нормальній житловій кімнаті і користується всякими модерними улаштуваннями, включно з радіоапаратом та телевізором. Тоді для нагляду над ним та над тими, що з ним зустрічаються, і для контролю над чималими вже в той час його прибутками з малярства, як і для опіки над ним, надано йому урядом опікуна-куратора.

Довголітнє жебраче скитання, постійне недоживлення, десятки зим, перебутих у неопалених приміщеннях, стали причиною зтяжної Никифорової хвороби — туберкульози, до якої ще останніми роками дійшли ще поворотні напади астми. У зв'язку з цим Никифорові опікуни намагалися примістити його в санаторії, але це їм не вдалося. Никифор завжди втікав на волю, забираючи з собою велику мальовану лемківську скриню з своїми скарбами — малюнками, печатками, які уживає до опечатування своїх творів, жебрачими листами, що їх вживав як допомогу при продажі малюнків, та з усім своїм майном. Проте ця хвороба змушувала його кількакратно до перебування в лікарнях, бо без постійного періодичного лікування він не міг би прожити й однієї зими. Це Никифор зрозумів уже і на це погодився від хвилини, коли вперше при кінці 1950-их років дуже поважно, майже безнадійно захворів. Пізніше перебував ще кількакратно, важко хворіючи, у лікарнях. Також відтоді раз або навіть двічі на рік він перебував у санаторіях, останньо найчастіше в Рабштині біля Олькуша. А в 1963 році їздив навіть з своїм опікуном, малярем Маріяном Влосінським, і під лікарською опікою д-ра Кульона на відпочинок над побережжя Чорного моря в Болгарії.

Згадана Никифорова скриня пропала під час його насильного виселення з Криниці в 1947 році разом з тисячами його малюнків та іншими особистими речами. Щоправда, пізніше вона знайшлася, але порожня. Так пропала велика більшість його передвоєнних творів, мабуть, найцікавіших з усієї його творчості. Якщо рахувати, що при Никифоровій працьовитості (він міг малювати річно близько 600 картин, тобто близько трьох малюнків на два дні) протягом більш-менш 50 років постійного малювання він міг намалювати приблизно 30 тисяч картин, у тому числі і зовсім невеличких, тоді можна здогадуватися, що половина з них, а щонайменше третина, пропала разом із скринєю.

Знов же в 1956 році вкрадено Никифорові з помешкання (точніше, з павільйончика біля Купалень, де він влітку малював) його улюблені печатки, мабуть, з метою ствердження вже тоді існуючих фальсифікатів. Никифор, очевидно, дав собі зробити нові печатки.

Вже після першої повоєнної виставки Никифора, влаштованої у Варшаві на початку лютого 1949 року Спілка польських мистців-пластиків надала йому на визнання ви-

сокої мистецької вартости його творів — почесне звання. А пізніше за п'ять малюнків, виставлених на Міжнародній виставці творчости глухонімих у Римі 1957 року, він отримав срібну медалью як «найліпший маляр у ділянці самородного малярства за сповнене ніжної поезії мистецтво».

Проте славу Никифора у світі утвердили головним чином такі дві з-поміж близько вісімдесяти його вистав: «Das naive Bild der Welt» (Наївний образ світу) у Staatliche Kunsthalle у Баден-Бадені, в Історичному музеї у Франкфурті над Майном, у Kunstverein у Ганновері, всі разом — від липня до грудня 1961 року, і «Le monde des naïfs» (Світ наївних) у Музеї модерного мистецтва в Парижі — від жовтня до грудня 1964 року. Ці великі, світового значення виставки, на яких Никифор був репрезентований у 1961 році 16 і в 1964 році 20 творами, були справжнім тріумфом наївного малярства. Від цього часу Никифор став визнаною постаттю в ділянці наївного малярства у світовому масштабі.

Ще до цього появилoся кілька книжок і монографій про нього (Анджея Банаха), багато статей та есеїв різними мовами, розділи про нього у книжках (відомий мистецтвознавець Ото Бігалі-Мерін з Югославії, Ігнаці Вітц з Польщі та інші) різними мовами, а навіть коротко- і довгометражні фільми про його життя і творчість. В одному такому довгометражному фільмі під режисурою Яна Ломницького на основі сценарія Габриєлі Банах, головним героєм, побіч Никифора, є його собака «Гавка», з яким Никифор прожив довгі роки спільно і загин якого у середині 1960-их років пережив дуже боляче.

Мабуть, випадковим збігом обставин у тридцятиліття першої виставки Никифора 1938 року у Львові відбулася знову в цьому місті, вже цим разом індивідуальна виставка — у Будинку архітектів.²⁴ У зв'язку з цією річницею запланований також оцей мій скромний нарис про Никифора, твори якого я колекціоную від років і творчістю якого цікавлюся вже віддавна.

Сьогодні Никифор доживає свого віку в Криниці. Ще в міру спроможностей малює, але вже дуже рідко — акварелі чи гваші, а переважно кольоровим олівцем. І це вже не є тієї якости малюнки, що раніше. Знищений зір та припухлі тепер пальці вже не служать йому, як колись. Залишилася незмінною його небувала кольористична вразливість, і це надає навіть сьогоднішнім його малюнкам особливого чару. А він, хоча сьогодні міг би жити в достатках і вигодах, живе, щоправда, не у злиднях, як колись, але переважно своїм давнім ладом: скромно, а в деяких відношеннях навіть убого, не позбувшись своїх колишніх звичок. Тільки вже не виходить ані продавати своїх малюнків на вулиці, ані на жєбри. Чимало людей, часто закордонних, намагаються добитися до

²⁴ «Літературна Україна», Київ, 28 травня 1968; «Вітчизна», Київ, 1968. ч. 9.

нього через його опікуна або й безпосередньо, щоб купити в нього один-два його малюнки. Але це не завжди кінчається успіхом, бо Никифор не має вже нічого в запасі, а як і на малює щонебудь, негайно ще «теплий» малюнок, прямо з рук, купує найперший клієнт. А клієнти не переводяться. Їх звичайно куди більше, ніж він намалював усіх своїх малюнків протягом усього життя. У самій Польщі сьогодні нараховують понад сотню поважних колекторів праць Никифора, а число їх постійно зростає; безконечне число людей, які бажають мати в себе бодай кілька його творів. Також число його більших чи менших колекціонерів зростає, особливо від останніх п'ятьох років, між витонченими любителями мистецтва в багатьох країнах Європи та інших частин світу. До Америки хвиля поважнішого зацікавлення Никифором щойно докочується. Хоч і сьогодні має Никифора у своїх колекціях кілька десятків американських колекціонерів. Велика слава до нього приходить, як він уже на відході: маленький, скромний лемко, маляр і жебрак, поет драматичних пейзажів і ліричних кольорів, трагічний Никифор з Криниці.

НИКИФОРОВЕ МАЛЯРСТВО

«Бабуся Мозес поверталася до спогадів дитячих років, інші... іноді реагували на світ, мов діти, але Никифор залишився назавжди у сфері дитинства» — стверджує визначний польський мистецький критик Ігнаці Вітц.²⁵ І справді, хоч і знаходимо у Никифорових творах несподівані блискавки майже філософськи прозрілої думки, він сам, як мистець і людина, ніколи не виріс із наївно дитинного світосприймання, де кожна річ і кожне явище, відкриті наче вперше, зберігають у його самотніх малярських переображеннях глибоку й первинну свіжість і небувалу щирість та безпосередність.

Не дасться заперечити, що Никифор не зовсім «нормальний» у щоденному, звичному розумінні цього слова. Однак він мислить зовсім логічно, навіть іноді з неочікуваною гостротою, а в його навіть найфантастичніших малюнках немає таких малярських елементів, конечности яких не можна б логічно довести. Усе те, що в Никифора вважається звичайною ненормальністю, це, мабуть, його дар поринати в самого себе в особливу контемпліацію, та виключати себе з усього, що не пов'язане безпосередньо з його малярством. А малярська творчість для нього — це все. У ній замикається його відношення до світу та до людей, до того, що існує, і до того, в існування чого незламно вірять. Малювання для нього — це вартість сама в собі. Це наче б його приватний, особистий світ, який виключає всі інші. І він малює, бо мусить малювати, як мусить спати, їсти чи дихати. Це

²⁵ Witz, стор. 145.

єдине його завдання, його призначення. Никифор непохитно в це вірить і доводить це своїм малярством.

Никифорові твори — це головним чином акварелі та гваші. Малював він також олійними фарбами, але ще замолоду, перед 1920 роком, що видно хоча б з фотографій молодого ще Никифора разом з його образами. Проте ні один з олійних його образів, як досі відомо, не зберігся. Також у деякі періоди (переважно, як здається, у час німецької окупації) домальовував свої акварелі олійними фарбами. Малював він раніше також кольоровими олівцями, але це траплялося рідко. Переважно став ними малювати в останні роки.

Малював раніше все: інтер'єри церков і лемківських «хиж» з людьми і без людей, нутра крамниць і кухонь, портрети й будівлі, пейзажі і жанрові сцени, релігійні сцени, фантастичні міста великих форматів та мініатюрні ікони, церкви і тунелі і, врешті, автопортрети. У них представляв себе як мистця, як єпископа, як урядовця чи учителя, а нерідко — як святого. Малювання для нього — це був спосіб його спілкування із світом. Проте Никифор, тепер уже людина похилого віку, хвора і немічна, від кількох років не користується більше такою широкою тематикою. Малює переважно акварелі з зображеннями невеличкими вирізками краєвидів, з поодинокими будівлями — церквами, костьолами чи звичайними домами — на обмеженому, звуженому, а не панорамічному, як раніше, тлі бескидського пейзажу. Це вже радше мальовничі види, а не сугестивні візії багатого уявою маляра. Одначе і між цими малюнками останніх років трапляються справжні мистецькі перлини.

Акварелі Никифор малював переважно циклами. Серійно закрюював картони і серійно малював у поодиноких етапах. А малює ось як: починає, як майже кожен свідомий мистець-маляр, зокрема аквареліст, від рисунку. Пізніше виповняє сітку рисунку вибраними ним кольорами фарб, які на картоні взаємно зливаються і справляють досить замазане враження. Опісля настає остаточний етап — поміж кольори, вздовж сітки замазаного вже фарбою, ледве видного рисунку, накладає пензлем, що його дуже часто всуває до рота, щоб послинити, виразисті лінії контурів, які чітко розділяють кольори та підкреслюють їхню чистість і, як я це назвав би, дзвінку соковитість. З цим етапом малюнок уже закінчений. Але не завжди. Інколи Никифор вирішує, що для композиційного замкнення малюнка потрібні ще йому рамки. І ці рамки з тонкого кольорового паперу, після вибору відповідного кольору і часом орнаменту, наліплює кругом малюнка. Такі рамки він давав переважно своїм картинам з ранішого періоду творчості, головне перед 1939 роком. А ще давніше до таких рамок вліплював часто маленьку петлю з тонкого шнурка, щоб образ вже був готовий до повішення на стіні. Це, очевидно, для вигоди покупця.

Ще тільки один малий додаток — і картина може йти «на люди». Але він для Никифора дуже важливий. Це ряд

літер, які не творять ясно зрозумілих слів, але ними Никифор, мабуть, хоче ще точніше висловити те, що намалював. Ці літери, чи, як хтось хоче, слова, є копією, найчастіше zdeформованою, бачених ним друкованих написів, бож Никифор не вмів ані читати ані писати. У цих його написах дуже часто повторюється друковане латинкою слово: село. Переважно ці написи для глядача, як і самі у собі, нічого не значать, проте вони виконують малярську функцію, як композиційний елемент. Часом ще дописує позаду напису або при кінці над ним ціну картини. Ця ціна переважно теж не має реального значення, а радше композиційне.

Никифорів рисунок визначається упевненою, сміливою лінією. Він завжди відразу скінчений, прецизний і визрілий, в цілості готовий — без уживання гумки. Його композиція (у раніші його творчі періоди часами висловлена кількома темами в одній картині) визначається особливим ритмом форм, які часто переходять у якесь майже орнаментально-геометричне (але в межі дійсного орнаменталізму він не ступає ніколи!), незвичайно гармонійне степенування наче б музичних акордів, що наростають один за одним і завершуються у якійсь єдиній, центровій і майже завжди символічній, хоч і не завжди видимо зображеній, інколи мінливо розпливчастій (як, наприклад, горизонт) найвищій композиційній точці. Часто мальовані ним алеї дерев, а також ряди домів чи людей або святих, розложені у строго ритмічній композиції. У цій ритмічній розбудові площі, в її сочистому, не сухому геометризмі, де виділяються шахівниці піль, перехрещені в ромби риски лісів та впорядковано гармонійна уся мозаїка пейзажу, можна б також додати й те, що відзначила критика в абстрактних композиціях Мондріана,²⁶ якусь не пов'язану ні з чим, абсолютно незалежну ні від кого, витончену, але й символічно упрощену, малярську передачу в образі — геометризму природи, упорядкованої людиною.

Проте найважливішим елементом у творах Никифора є колір. Його безпомилкове відчуття кольористичної гри, його здібність вичарувати з різних, разом зіставлених барвних плям малюнка, не тільки кольористичних тонів, але й їхніх ледве вловних нюансів та виблисків, — це особливий дар Никифора. Никифорові акварелі з кращих періодів його творчості — це малі поеми барв. Хоч навіть і в менш вдалих його акварельних працях впадає в очі зразу його витончений кольористичний смак. У його кольорах, іноді дуже сміливих у зіставленнях, але завжди гармонійних, можна вчитати усю глибинну чутливість і навіть надвразливість дивної психіки цього маляра. На наших очах вона ось впливається у мінливий океан незвичайно ніжних барв, висловлюючись у

²⁶ Hans Jaffe, *De Stijl 1917—1931*. Meulenhoff, Amsterdam, 1956. На це звертає увагу також І. Вітц в есеї про Никифора, а Анджей Ванас також висловлює посередньо подібні спостереження у другій своїй книжці про Никифора — «Пам'ятки з Криниці».

настроєво-драматичній експресії, без схем і шаблонів, власним Никифоровим поглядом на світ, безсумнівним власним стилем.

Як уже сказано, Никифор малює найчастіше тематичними серіями на зближеній або й такої самої величини паперах чи картонах. Ці картони сам закроює, заки ще береться до малювання, а кожен етап малювання виконує спершу для усієї серії, а зойно потім переходить до нового етапу. Найчастіше картони однієї серії бувають такі самі не лише форматом, але типом паперу, бо нерідко, особливо від 1950-их років, вони викроєні з одного більшого аркуша. Раніше, як він був також і на папір бідніший, малював на чому попало, що вдалося йому здобути, отже й часто на відпадках картонів з опакування, на шкільних зошитах і рисункових паперах, нерідко уже кимось порисованих з одного боку, а навіть — головне під час війни — на маленьких текстурках з цигаркових коробок.

Хоч його малюнки з тої самої серії чи циклу, які представляють той самий об'єкт, ту саму подію чи згадану уявлену дію, досить близько нагадують один одного, по суті в кожному з них — дещо інший підхід, інший кут бачення, інші деталі та освітлення, інші кольористичні підкреслення і передусім — окремий клімат та особливий настрій.

Незалежно від того, яку тему Никифор береться малювати, завжди і перш за все він виявляється повнокровним малярем, тобто розв'язує свою тему, свій малярський помисел, пластичною концепцією. Малюючи часто серійно, він здобув досконале володіння формою, на подобу добрих народних мистців, що доходять до майстерности довголітнім і постійним опрацюванням майже таких самих мистецьких завдань у майже однакових або дуже подібних одна до одної темах. Малярський родовід Никифора виводиться безумовно з традицій лемківсько-українського народного малярства, хоч він виростає дуже далеко від своїх народних праоснов і досягає індивідуальної та самобутньої великості. Тому й ще кількома речами схожий він на народних майстрів: доцентровою композицією своїх, особливо пейзажних, картин; далі — написами внизу картин на взір українських стародавніх «лубків» чи народних ікон; також і тим, що, як усі народні майстри візантійської основи, не дбає про збереження об'єктивних пропорцій на картині (головне в ранішій його творчості), а малює більшими — речі, важливіші для змісту картини; і, врешті, що, як і всі народні малярі, не визнає незамальованих місць на образі. Навіть якщо малює вікна, тоді також показує те, що бачить за вікнами або що за ними собі уявляє.

Проте Никифорове малярство, поза згаданими подібностями, не має нічого спільного з народним мистецтвом ні кольористикою, ні фабулою своїх творів, ні малярською формою. Він далекий своїм індивідуалізмом від усяких народних

стилізації та орнаменталізму. Тим самим ніяк не можна його підтягати під спільний знаменник з такими виразниками українського (а тим більше іншого) народного мистецтва, як (також дуже цікаві на свій лад) майстри декоративного розпису: Тетяна Пата, Ганна Собачко, Параска Власенко чи Надія Білокінь з України. Хібащо Катерина Білокур, малярство якої нагадує твори Серафіни з Санліс, хоч вона напевно й не знала про існування Серафіни, і ще, може, — багата сюжетами, іноді фантастичними і повними поезії, Марія Примаченко (обидві з Київщини), могли б бути розглядані і виставлювані поруч великого лемка — Никифора. З-поміж українських малярів наївного реалізму на еміграції (а є таких декілька) у деякому зіставленні з великим криницьким майстром Никифором може бути згаданий — єдиний лише Клим Трохименко (нар. 1898 на Житомирщині), особливо з часу його ранішої — до середини 1960-их років — зовсім ще не школеної, самородної творчості.

Малюнки Никифора не виявляють натуралістичної подібності до мальованих ним предметів. Вони тільки так чи інакше їх нагадують. А іноді є лише натяком на них. Він радше уліпшує предмети, особливо в темах архітектурних і пейзажних, додає деякі деталі або деяких не показує. Проте він завжди схоплює суттєве і, на його думку, характеристичну та специфічну атмосферу, так що без труду можна вловити й відчутти суттєву подібність з моделлю.

Коли Никифор на свій лад удосконалює предмети, то йому здається, що він — як маляр, тобто людина творча, отже ліпша від інших, в той спосіб направляє світ, який був майже завжди недобрий для нього. А що йому, мабуть, здається, що все намальоване ним залишається наче б перенесене у життя, він послідовно цих своїх уліпшень дотримується. Проте треба визнати, що ці його уліпшення не позбавлені архітектонічної чи естетичної логіки. Отже він виявляється не лише фантастом, але й будівничим.

Никифорову тенденцію уліпшувати у своєму малярстві світ можна вчитати з деяких його релігійних картин: якийсь містерійний Страшний суд відбувається у церкві чи в хаті при участі Никифора як судді, свідка або обвинувача, чи доволі складні інші композиції з сценами більш світських дійств у судових залах, лемківських хатах чи у громадському уряді, часто з участю теж і духовників, або в інших подібного роду композиціях. Але найочевиднішою стає ця тенденція у його автопортретах. Ось як інтерпретує психологічні основи в Никифорових автопортретах югославський спеціаліст у ділянці наївного мистецтва та один з організаторів міжнародної виставки наївного малярства 1964 року в Музеї модерного мистецтва у Парижі, Ото Бігалі-Мерін: «Він (тобто Никифор — В. Л.) часто представляє себе в автопортретах як ученого, що проповідує з святих книг. Оце й являє собою те, як наївного типу маляр компенсує свою неграмотність, на

землі — приписуючи собі ролю мудреця, а в небі — змальовуючи себе у колі святих».²⁷

Такими є його кілька версій «Вечері малярів» та його іконостасні композиції, такою ж є і його композиція «Святі з Никифором у човні», які пливуть морем, що вилилося на вулиці Криниці, чи іншого лемківського містечка, а з воріт надбережної церкви святий з достойною бородою наче б покійного перемиського владики Йосафата Коциловського чи святого Миколая, що ніби щойно зійшов з ікони, благословляє богомільних мореплавців, між якими пізнаємо також самого Никифора в ореолі.

Дуже особливими є його фантастичні будівлі, які виводяться психологічно також з Никифорової тенденції улпшень. Розбудовані його багатою уявою, вони стають узористими архітектурними, часом наче б бароковими зразками, розведеними на папері з послідовною логікою найправильнішої будівельної конструкції. Переводячи паралелі між архітектурними малюнками Никифора й будівлями Ле Корбюзьє, ось що пише польський монографіст Анджей Банах:

Ці Никифорові мури не несуть на собі ніякого тягару. В тому їхня новочасність. Корбюзьє, репрезентативний мистець двадцятого віку, переміг у своїх архитворах силу тяжіння. Супротивився природі не словами, але ділом, і його будівлі, завішені в повітрі, стикаються з землею. Останні будівлі Корбюзьє збудовані наче б згори, не знизу. Погляньмо на деякі Никифорові акварелі. Це кліті з ліній, покладені на землі. Двадцять років перед виставкою в Брюсселі майстер з Криниці вималював будівлі, які тепер міг би на ній виставити. Архітектури, збудовані згори, від неба, створеного людиною.²⁸

Власне — неба. Бо небо на кожному Никифоровому малюнку інше. Барвами, перспективою, а передусім великою різноманітністю поетичного клімату. Часто дитячого захоплення. Іноді непереможної тривоги. Його візії неба — це найчастіше синтеза, за кожним разом в інакших співвідношеннях, багатих і відчутих ним небес, але вона ніколи не є релігійним образом дійсного, стільки разів баченого нами неба.

Небо — це верхня партія образу. Під ним є краєвид. Дуже часто пустельний, кам'яний, навіть театральний, наче у сюрреалістів. Вулиці, дома, дерева, часом залізничні рейки, річка з містком або кладкою, в'їзд до тунелю. Немає живої людини в цьому краєвиді. Є якесь невизначене очікування. Або в притемнено згущених барвах причаєна якась тривога,

²⁷ *Oto Bihalji-Merin, Modern Primitives — Masters of Naive Painting*. H. N. Abrams, New York, 1961, стор. 143.

²⁸ Pamiątka z Krynicy, стор. 103—104.

десь наростає не видна ще гроза. А вулички ведуть у невідоме, разом з алеями дерев. І десь у безвісті пропадають. Лише бані церковні непорушно виблискують під голубим небом. А з димарів деяких домів часом піднімається до неба смуга диму. Сірого, синього, рудого, навіть зеленого.

Іноді у цьому краєвиді появляється Никифор. Але це переважно на малюнках його ранішої доби. Никифор вертається з праці, з цїпком у руці та з малярською касетою. Іншим разом проходить вуличками міста, як святий в ореолі, часом з книжкою і патерицею в руках. А інколи, як єпископ, у вишиваному фелоні, з кадуцеєм. Часом появляються ще інші особи — святі або просто люди. А теж буває, що діється якась містерія. Нерідко важко її описати. Така нецьогосвітнія! Хоч і має вона свою логіку — малярську і людську, а часом — небесну. Це Никифорів сон. Візія у переплеті з життям. Але часом понад усім тим, на небі — сонце. І якась у ньому несамовитість. Ніби краб свої кліщі розпростер над горизонтом. Великий, жовтий, блідуватий, часом рудий. Зачаєна катастрофічність у краєвиді. І видима присутність самотньої людини — Никифора.

Никифор опечатує свої твори на відвороті малюнка спеціальними печатками. Ті печатки він давав собі зробити кількакратно вже після війни на основі власних проєктів. Також має кілька печаток саморобних, не зовсім зграбно вирізаних з лінолеуму. У круглих його печатках посередині буває часто його автопортрет. У різних характеристиках — як єпископа в мітрі та з кадуцеєм, як мистця, як молодого хлопця або людини вже дещо літньої. Написи на них зроблені польською мовою. Лише на деяких ім'я майстра з Криниці подане в українському народному звучанні (очевидно латинкою): Нетифор. Ті печатки, а має він їх близько десяткох, прибиває Никифор на відвороті своїх малюнків, не раз кількакратно і то кілька різних печаток. Також на раніших малюнках, які вже навіть є у посіданні інших людей, якщо вони попадуться до його рук на хвилину, Никифор прибиває котрись із своїх печаток. Так що неопечатаних його малюнків є досить мало. Печачи заступають йому, як людині, що не вміє писати, авторські підписи на творах та є наче їх ствердженням. Д-р А. Банах вияснює це також, як його охоронний засіб для відмежування себе від інших і підкреслення своєї важливости, як за допомогою крилатої краватки чи чорної пелерини. Він пише: «Никифор хоче, а навіть мусить підкреслювати вартість того, що робить. Висміюваний дїтьми, легковажений старшими, не добачений як мистець дозвіллям, мусів збудувати для себе охоронну систему перед знищенням».²⁹ Знаємо, що Никифор прибивав свої печатки також на різних своїх ужиткових предметах, як от на постелі, простиралах, рушниках. У моєму посіданні є, м. ін., одна з книжок про нього, пера Анджея Банаха, на якій він при

²⁹ Там таки, стор. 57.

кінці 1950-их років прибив двічі чи тричі одну з своїх круглих безавтопортретних печаток та один раз малу подовгасту.

Для легшого продажу своїх малюнків, або й отримання милостині, Никифор користувався ще жебрачими листами. Було це не лише тоді, коли починалася його малярська кар'єра і він проживав у справді жебрацьких злиднях, але й пізніше, бо силою звички він продовжував жебрати ще частково майже до кінця 1950-их років. Жебрачі листи — написані на великому аркуші паперу тексти мовою українською або, найчастіше, польською, з проханням матеріальної допомоги йому: сироті, каліці, який малює образки і живе з їх продажу та з ласки добрих людей. Внизу на одному з кутів цього аркуша був вмальований Никифором або вліплений — мальований ним картоник, з зображенням церкви чи костьола та з молитовною постаттю єпископа в мітрі або святого. Це, в уявленні Никифора, мав бути символ милосердя та любови до ближніх. Весь аркуш був обліплений вузькою рамкою з кольорового паперу. Цього листа, мандруючи як продавець своїх образів, Никифор носив на видному місці, під склом у габльоті, що її часом також перевішував через плече. Тексти до цих листів писав Никифорові його добрий знайомий, лемко Мілянич, який, як грамотна людина, допомагав Никифорові. Він жив раніше при шляху, що веде з Криниці до Тилича, помер десь у половині 1950-их років.

Малюнки на жебрачих листах належать до найліпших Никифорових творів. Нарисовані вони звичайно старанно, своєю технікою майже мініатюрні. Чисті і звучні барвами, вони були для Никифора своєрідними рекламними плякатами. Таких листів він мав кількадесят, але не продав би їх нізащо в світі, і тільки випадково деяке, невеличке зраштю, число цих листів попало в руки організаторів його виставок та кількох колекціонерів. Кілька таких листів забрала йому польська міліція ще на початку 1950-их чи в кінці 1940-их років, затримавши його в околиці Нового Санча як бездомного жебрака. Про долю цих листів, які власне пізніші дісталися на його виставки, розкажує досить детально д-р Банах у книжці «Пам'ятка з Криниці». Сьогодні цих листів не має і сам Никифор. Чимало з них знищилося, багато пропало без вісти, особливо ті, що мали українські тексти. Ніде їх тепер уже дістати не можна. Два такі листи, один з них українським текстом, зберігає автор цих рядків у своїй колекції.

Малюючи багато років, Никифор доходив до щораз більшої прецизности, до щораз винахідливіших укладів і розв'язок, до щораз досконалішої реалізації малярської концепції. Хоч найбезпосереднішими лишилися його ранні твори, які зберігають велику творчу щирість і незвичайно ніжну та багату кольористику, але й характеристичні вони своєю гротесковістю, особливо у фігуральному рисунку, зумовленою певною незграбністю чи навіть своєрідною наче б безпорадністю. Ці особливі елементи, яких він не позбувся протягом багатьох творчих років, набирали своєрідної досконалости,

навіть у своїй наївності, яка при тому зовсім не затрачувалася.

Звичайно, такі удосконалення у цього роду мистців пояснюють їхньою інтуїцією. Проте не все можна з неї виводити та нею пояснити. Розвиток таланту Никифора, його щораз нові кольористичні розв'язки, орудування перспективою, у специфічних випадках гротесковий експресіонізм фігурального рисунку та пов'язане з ним почуття дотепу, врешті, майстерне орудування деякими композиційними укладами з підсвідомим вичуттям сьгоднішніх мистецьких напрямків — усе це вказує на щораз більшу та інтенсивнішу участь малярської свідомості Никифора.

Устійнення хронології малюнків Никифора річ нелегка. На його творах, особливо раніших, немає дат, перипетії його приватного життя теж не дають ніяких вказівок. Єдиною допомогою залишаються його фотографії з власними творами, яких у нього було чимало, далі — розрізнення на основі роду паперів, на яких він малював, на основі роду вживаних ним фарб та мальованих ним циклів малюнків і ще на простеженні етапів його малярського розвитку, тобто на особливостях самої техніки малювання. Все це може дати тільки досить приблизний образ хронології. На зближеній до цієї основі Анджей Банах опрацював перегляд його творчих періодів.³⁰ До першого періоду належать великі багатотематичні акварелі, взором для яких були наші церковні іконостаси, які він малював на картонах. Сюди, мабуть, належать його незбережені олійні картини. До другого періоду належить кількадесят доволі великих фантастичних архітектурних композицій. Це більш-менш завершувалося б початком другої половини 1920-их років. У третьому періоді появляються його інтер'єри церков, мальовані переважно на фіолетних обкладинках зошитів, уживаних у криницькій школі ім. Уршулі Кохановської лише до 1928 року. З того часу походять теж деякі його пейзажі, малюнки церков та прерізнних релігійних сцен. Дальший період — це друга половина 1930-их років, доба «Арки», — як називає її д-р Банах, — в яку Никифор малював знамениті драматичні безлюдні краєвиди, нутра лемківських хат з людьми і святими, гротескові постаті, різні архітектурні споруди та фантастичні будівлі, ікони, автопортрети; також чимало гірських пейзажів, міст з візями накопичених поверхів дивних будівель та веж, церкви та костьоли, містерії з святими і різні релігійні композиції. Це один з найбагатших його періодів. П'ятий період — це роки німецької окупації і війни. Становить він часткове продовження попередніх періодів з їхніми темами і дає нові цикли криницьких і околичних вілл та пансіонів, невеличкі гірські панорами і зображення церков, костьолів та житлових домів. Тоді вже частіше появляється особа Никифора на пейзажних картинах. Шостий період, після 1945 ро-

³⁰ Nikifor — Matejko; Nikifor, mistrz z Krynicy.

ку, характеристичний багатьма іконами, величини поштової листівки, або й меншими, мальованими головне на синьому тлі і досить часто на картониках цигаркових коробок. У сьомий період, добу кількакратних виселень Никифора з Лемківщини та його поворотних мандрівок, появляються головним чином невеликі міські пейзажі, залізничні двірці, тунелі і рейки, морські акварелі з часу його короткого перебування під Щеціном на Помор'ї. Восьмий період, з 1950-их років (перша половина), характеристичний наворотом до ранішої тематики фантастичних сцен із святими, до композиції з фігурами на пейзажному тлі, але в яснішому кольориті, ніж раніше. Це теж дуже вдалі Никифорові речі, збагачені досвідом та розбудовою творчих засобів. У цей період він малював також багато портретів, зображень святих та жанрових сцен.

Це з'ясоване за частковою допомогою класифікації д-ра Банаха і на основі власних студій Никифорової творчості. Але ще треба сказати про найновіший період, який почався більш-менш від 1963 або 1964 року, його ще не охоплювала класифікація д-ра Банаха. Це був би дев'ятий період Никифорової творчості, який характеризується звуженням тематики і послабленою технічною досконалістю (усе це наслідок похилого вже віку, хвороби, послабленого зору і частково обезвладнених пальців майстра) і переходом його головним чином на техніку кольорового олівця, що йому при слабому здоров'ї дається легше, ніж акварельне малювання.

Як уже ми згадали, єдиною малярською «школою» Никифора була церква та візантійські традиції давньоукраїнського малярства лемківських церков. Це видно в першу чергу з його зображень святих з великими нерухожими очима на площині більшості ікон, а навіть з архітектурних мотивів, де нерідко, як стверджує це д-р Банах, «будова зведена на склепінням на центральному пляні, баня у найпростішій формі на перстені з аркад. Ствердження цього є тим більш гідним розгляду, що такої справжньої базилики Никифор ніколи не бачив. Міг бачити її намальованою, на образі».³¹ Додамо від себе: очевидно, у рідній лемківській церкві.

Не тільки фронтальні пози Никифорових святих на його іконах виводяться з візантинізму давньоукраїнської ународненої ікони, але й лінійна контуровість його форм нагадують виразно старі українські галицькі ікони, особливо з колишніх лемківських церков в околиці Нового Санча.³² Візантійська основна триособова ікона т. зв. Деєзіс («Деїсус») з епістілья, триморфій з надвітарного в'язання іконостасу) доволі часто повторюється в іконах Никифора. Інші ж тематичні ремінісценції — це Никифорова версія «Втечі до Єгип-

³¹ Pamiętka z Krynicy, стор. 89.

³² Zofia Maślińska-Nowakowa, Ikony — Nikifor — Nowosielski. Katalog „Ikony, Nikifor, Nowosielski“, Stowarzyszenie Historyków Sztuki — Oddział w Krakowie, Kraków, czerwiec 1959.

ту» (у колекції проф. Ганни Рудзької-Цибісової), «Страшного суду», «Оздоровлення св. Лазаря», різні ікони святих, зокрема св. Миколая, а також кілька версій ікони Пантократора з типовим жестом благословення. Також давні його багатотематичні композиції виводяться з концепції іконостасу. Сам іконостас теж був не раз малярською і незвичайно цікавою темою Никифора. Нерідко вживав він у раніші періоди творчості іконової форми овального медальйона. Зрештою, майже всі жанрові сцени Никифора і різні композиції на теми світські, а передусім релігійні, не говорячи вже про більшість портретів та ікони, — «носять на собі незвичайно яскраве знамено донедавна живої на Лемківщині традиції візантійського малярства — єдиної традиції, вплив якої на Никифора є очевидним», як незвичайно влучно зауважив польський маляр і критик Ігнаці Вітц у книжці «Великі малярі аматори».³³ Це, зрештою, стверджують усі серйозніші автори, які будь-коли аналізували творчість майстра з Криниці.

На жаль, сьогодні, на останніх досі акварелях Никифора, небагато чого діється, немає вже розповіді з того світу, немає тієї несподіванки, як це було раніше. Немає вже містерійних тем із святими, немає знаменитих сцен «Хрищення» чи «Йордану», сцен «Воскресіння» серед гір, немає знаменитих сцен з приходом Никифора до лемківських «хиж», немає святих з Никифором у човнах, на церковних подвір'ях, немає ніжних, барвистих ліричних заходів сонця над верховиною, немає і каплиць у лісі при крутих стежках, що тікають у невідоме. Никифор малює лише маленькі вирізки пейзажу, невеличкі будинки чи церкви на звуженому пейзажному тлі або нескладні ікони, але й це все переважно не акварельними фарбами, а кольоровим олівцем.

Книга великого малярства Никифора вже, мабуть, закрита. Але воно — справді колись було. І таким залишилося.

Деклярація Закордонного Представництва УГВР

ПРО СТАНОВИЩЕ УКРАЇНСЬКОЇ СПРАВИ
НА ПОЧАТКУ 1970-их РОКІВ

І. Безперервність визвольної боротьби українського народу

Український народ входить у сімдесяті роки 20 сторіччя в умовах дальшої посиленої боротьби за свої національні, політичні і соціальні права, за свою самостійну державу. Це вже понад 50 років боротьби нашого народу в умовах комуністичної диктатури. Упродовж цього довгого часу російські великодержавні шовіністи та призначені ними наставники на Україні намагалися задушити прагнення української нації до самостійності, вбити її історичну пам'ять, знищити її традицію, спинити розвиток її духовости і культури, накинути їй фальшиві і чужі вартості та перетворити її в органічну, складову частину російської імперії.

Такі намагання ворога дуже дорого обійшлися нашому народові. В умовах сталінського терору він втратив мільйони людей, що загинули від штучного голоду, тисячі злочинно знищених діячів культури та активних борців за свободу. Під час другої світової війни український народ пройшов також крізь тортури гітлерівського народовбивства.

Проте ані сталінський, ані гітлерівський терор не зламали опору українського народу. Його визвольна боротьба не переривалася довгі роки після упадку Української Народної Республіки. Німецьким намаганням перетворити Україну на колонію під час другої світової війни протиставилися мільйони синів українського народу в лавах радянської армії, які захищали рідну землю, а не комуністичну диктатуру. У той же час український народ створив свою власну збройну силу — Українську Повстанську Армію (УПА), яка, разом з Організацією Українських Націоналістів (ОУН) та усім визвольним підпіллям під керівництвом УГВР, вела боротьбу проти німецьких загарбників, а після закінчення війни продовжувала її проти сталінських поневолювачів. Коли ж Москві вдалося фізично знищити організоване самостійницьке підпілля, український народ не капітулював і досі продовжує свою самооборону в інших формах.

Минуле десятиріччя є одним з дуже знаменних періодів найновішої історії України. Воно почалося під знаком проголошених на 22 з'їзді комуністичної партії Радянського Союзу, в жовтні 1961 року, хрущовських тез про т. зв. злиття націй СРСР. Недвозначною метою цієї політики Москви було прищипити процес русифікації неросійських народів, затерти, а далі й знищити риси їхньої духово-культурної, історичної та мовної окремішності і таким чином поступово влити їх в одну російську, не тільки державну, але й етнічну спільноту.

Центральним полем для такого національно-політичного народодивинства мала стати Україна. Ганебну роль в цьому антиукраїнському наступі російських шовіністів грали також місцеві малороси та новітні Кочубеї (Кравцеви, Скаби, Маланчуки, Білодіди й ін.).

Виклик, кинений не-російським народам на 22 з'їзді КПРС, викликав на Україні несподівану для імперських самодержців хвилю самооборони. На пропозицію зливатися з росіянами українські патріоти відповіли стихійною обороною тих цінностей духової і матеріальної культури, які визначають тривале існування нації.

Нова сторінка почалася в 1960-их роках у розвитку української літератури. На українську сцену вийшла група молодих поетів і письменників, мистців, перекладачів, що зробили серйозну спробу підняти вище українську духову творчість, привернути їй заборонену й загарбану спадщину, рівнятися на кращі зразки духових досягнень інших народів. Новою мовою заговорив Василь Симоненко і зразу полонив серця широких кіл української молоді. Роковини Шевченка, Франка, Лесі Українки — стали святковими нагодами для вияву патріотичних настроїв серед народу. Коли російська шовіністична реакція спровокувала нищення пам'яток українського історичного минулого, зокрема ганебним підпалом Бібліотеки Академії наук у Києві і розбиттям вітражу Шевченка в Київському університеті, — такі варварства викликали широку хвилю протестів. Влітку 1965 року, налякані українською стихією, сторожі імперії провели широкі арешти в різних містах України, а в 1966 році влаштували декілька закритих процесів. Проте ті, кого арештували й судили, не дали себе морально стероризувати. Вони мужньо боронили свої дії, що не виходили поза рамки діючих у Радянському Союзі законів. Щобільше, в обороні безправно репресованих виступили ширші кола громадськості, в тому числі й видатні постаті української культури і науки. Під час закритого процесу у Львові в 1966 році, під будинком суду, відбулася демонстрація, що її агенти КГБ розігнали з допомогою пожежної сторожі. Всупереч забороні місцевої влади в селі Шешори, Івано-Франківської області, тисячі зібраних вшанували пам'ять Шевченка в 150-і роковини його народження. У кількох містах України мали місце робітничі страйки, а в Жи-

томирській області відбувся страйк сільсько-господарських робітників.

Грубі порушення правлячою верхівкою теоретично панівних у Радянському Союзі законів спонукали українських патріотів на батьківщині творити нову, широку площину боротьби за українські національні інтереси. Писання Івана Дзюби, Вячеслава Чорновола, Валентина Мороза, Святослава Караванського, Михайла Масютка, Михайла Гориня, Лева Лук'яненка, Івана Кандиби й інших — це характерні намагання українських громадян здобути в умовах радянської системи можливості для розвитку української нації. Це є крок вперед у розвитку політичної думки і дії на Україні. Це шлях від оборони української мови, традиції, культури до боротьби за те, щоб були здійснені записані в конституції права громадян УРСР і самої УРСР. Рівночасно видатною рисою програми цієї боротьби є її універсальний аспект та глибоко гуманний характер. Це є боротьба не тільки за те, щоб український народ був дійсним господарем на своїй землі, але й за те, щоб кінчати страшну епоху обману, брехні і насильства і відкрити нову сторінку в житті людини, спільноти і у взаєминах між народами, за рівність, толеранцію, мир і дружбу між ними. Це є програма боротьби за суспільний і політичний устрій із справді людським обличчям. Це є боротьба за державну незалежність України й інших поневолених народів.

Такі ідеї й намагання є притаманні для процесів, які сьогодні відбуваються в усьому соціалістичному бльоці, а їх носіями є часто також діячі місцевих керівних апаратів. Немає сумніву, що сучасна боротьба українського народу й інших поневолених народів СРСР є передвісником майбутніх національних і соціальних революцій, що звільнять ті народи від ганьби тоталітарної диктатури та приведуть до упадку сучасної колоніальної російської імперії і таким чином відкриють нову епоху у взаєминах між народами теперішнього СРСР, на принципах державної незалежності, невтручання у внутрішні справи сусіда та миру і дружби.

III. Міжнародне становище й українська визвольна справа

1. У сучасному світі відбуваються різні процеси міжнародного значення, що домінуватимуть упродовж 1970-их років і можуть мати вплив на перспективи боротьби українського народу за його національну, політичну і соціальну свободу.

а) Незалежно від політики коєкзистенції і фактичного, хоч не домовленого державно-політичного поділу сфер впливів між Москвою і західними державами, зокрема США, між ними далі буде продовжуватися і посилюватися ідейно-політична боротьба. Теорії конвергенції двох різних соціально-політичних систем можуть мати частинне застосування в галузі економіки, але розбіжності між тими системами у сфері політичної філософії є непереборні. Крім цього, на загострен-

ня взаємин між Москвою й іншими народами впливатиме її незмінна політика імперіялістичної експансії в різних районах світу, зокрема на Середньому і Далекому Сході.

Будь-які поділи сфер впливів між великодержавами вдарять по життєвих інтересах України й інших поневолених Москвою народів. У той же час ідейно-політична боротьба демократій з системою тоталітарної диктатури в Радянському Союзі створює умови, корисні для посилення органічної боротьби українського й інших поневолених народів. Зорієнтований на свої власні сили в боротьбі за самостійність, український народ зацікавлений у моральній і політичній підтримці з боку тих сторонніх сил, які готові визнати його право на незалежну державу.

б) У 70-их роках далі зростатиме конфлікт між Росією і Китаєм. В його основі лежать імперські інтереси обох держав, боротьба за гегемонію в комуністичному світі, а також тактичні розходження щодо політики у відношенні до не-комуністичних держав.

Китайці досі не висунули національного питання України й інших поневолених Москвою народів як окремих факторів міжнародного життя, що борються за свою державну незалежність. Досюгочасні китайські обвинувачення Москви в колоніалізмі у відношенні до не-російських народів мали характер кон'юнктурної боротьби між великодержавами. Український народ зацікавлений у тому, щоб розуміння його цілей боротьби існувало також у такого стародавнього народу, як китайці.

в) У теперішньому десятиріччі будуть посилюватися відосередні тенденції в країнах т. зв. народних демократій. Приклад Чехо-Словаччини вказує на великі труднощі, що їх має кожний сателіт Москви у змаганні визволитися з-під її контролю, проте він повчає також, що Москві не вдається підпорядкувати собі ті народи в таких розмірах, як це було в 40-их чи 50-их роках.

Процес дезінтеграції в комуністичному бльоці за національним принципом є по своїй суті природно сприятливий Україні й іншим народам СРСР. І навпаки, боротьба не-російських народів СРСР сприяє сателітам Москви. Проте, на жаль, поруч з зростанням самостійницьких тенденцій у країнах народних демократій відроджуються в тих країнах шовіністичні настрої, нетерпимість у відношенні до інших народів, а навіть зазіхання на чужі, зокрема українські землі. Шовінізм, ксенофобія, штучне вивищування свого народу понад інші — це серйозні небезпеки, що можуть лягти важкою колодою на шляху до співпраці поневолених Москвою народів. Такі явища можуть бути тільки в інтересі Москви. Тому їм треба протиставити плянову акцію співпраці й ідею спільного фронту проти спільного ворога. Здоровий націоналізм, — це не шовінізм і не посягання по чужі території, а в першу чергу любов до своєї батьківщини і пошана та приязнь до інших народів.

г) Фрагментаризація в комуністичному таборі виявляється також серед компартій Заходу, зокрема в Італії. Такі тенденції унезалежнювання закордонних комуністичних партій від Москви і шукання власних шляхів до соціалізму є органічним процесом, і вони вдаряють по імперіялістичних аспіраціях російських комуністів.

г) Після другої світової війни закінчився період історичної ворожнечі між європейськими державами, зокрема між Німеччиною і Францією. Рівночасно виник рух за об'єднання Західньої Європи. Це природний рух, що випливає з бажання бути рівновартним партнером між американським і радянським індустріальними і мілітарними гігантами. На жаль, проповідуване на Заході об'єднання Європи мислиться без участі народів, що знаходяться під контролем Москви, і віддзеркалює концепції штучного ділення європейських націй. Проте, сам факт співпраці різних народів Західньої і Середушої Європи, без взаємного втручання у внутрішні справи, є і буде далі міцним і притягальним чинником для народів соціалістичного блоку.

д) Сучасне людство переживає глибоку політичну, соціальну і світоглядну кризу. Під сумнів і критику піддані численні вікові істини й інституції церковного та світського життя народів. Однією з найбільш характеристичних рис цієї кризи є всесвітній рух молоді. Цей рух протесту проти існуючих суспільно-політичних установ і понять є викликаний не тільки невдоволенням з існуючого стану речей, але також бажанням побудувати ідеальний суспільний і міжнародний лад у світі. Цей рух має особливу силу в західніх післяіндустріальних суспільствах. Хоч деколи ревізіонізм молоді набирає карикатурних або насильницьких форм, він по своїй суті є рухом природним. Треба думати, що на Заході вікові демократичні інституції, передусім свобода слова і дискусії, а далі демократичні процеси реформи суспільства забезпечать демократичні нації перед серйозними суспільними катаклізмами.

Сучасний рух молоді в світі має особливе значення для України, головне для української молоді, яка в останній час виходить також на передову сцену на Україні, як речник боротьби за природні права нації.

е) Глибокі внутрішні суспільні, політичні та національні процеси визначають також сучасне становище в Радянському Союзі. Незалежно від частинних змін у порівнянні з періодом диктатури Сталіна сучасний режим у Кремлі є і, треба думати, далі буде найбільш реакційним і ворожим до прагнень народів Радянського Союзу. У відношенні до зовнішнього світу дії цього режиму мають усі елементи традиційної політики імперіялістичних диверсій і підбоїв. Якщо виключити якісь внутрішні катаклізми чи перевороти, треба прийняти, що панівний режим буде поступатися тільки під дуже енергійним тиском мас. Своє оперття він знаходитиме в без-

ідейний, але пов'язаний своїми класовими інтересами бюрократії. Сильною підпорою режиму буде також шовіністичне міщанство, що завжди було союзником кожної реакції.

Натомість слабкістю режиму треба вважати передусім такі фактори життя: прагнення поневолення народів до незалежності і демократії; зростання невдоволення і фермент серед робітників і селян; відродження релігії й активізація віруючих різних віровизнань; труднощі партійної і державної бюрократії керувати великодержавою типу СРСР за допомогою централізованих метод, зокрема непридатність таких метод у керівництві народним господарством; опір технологічної інтелігенції, в руках якої все більше лежатиме функціонування різних галузей модерної держави; врешті, як особлива небезпека для імперії і правлячої тоталітарної диктатури — фермент серед молоді та інтелектуальної верхівки, зокрема тоді, коли модерні засоби комунікації не дозволяють вождям СРСР відгородити свої народи від зв'язків з закордоном. Проте тільки проникнення ідей демократії в ширші маси, головне робітництва, і політична активізація тих мас можуть стати чинником енергійніших змін та процесів, а в дальшому і самої революції.

В останні роки народи Радянського Союзу зробили серйозний крок вперед у напрямі звільнення від сучасного поневолення. Передусім завдяки інтелектуальному ферментові в самій Росії боротьба за громадянські права проти рецидивів сталінізму охопила численні кола російського народу. Це є поступовий, демократичний рух. У ньому виринули видатні постаті з світу літератури, культури і науки. Але ясної програми національної політики і визнання прав неросійських народів на державну незалежність досі російські борці за свободу не висунули.

Традиційним союзником українського народу є інші неросійські народи СРСР. Сучасний рух кримських татар за поворот на батьківщину, безупинний опір проти русифікації серед народів Прибалтики і Закавказзя, вияви самотності і самооборони серед інших народів СРСР вказують на глибокі відосередні потенції, що криються в сучасній радянській імперії.

2. Україна входить в 70-і роки із скріпленим престижем у самому Радянському Союзі і в світі. Коли ще не так давно західні дослідники Радянського Союзу сумнівалися, чи український народ зуміє перетривати русифікаційний натиск політики злиття націй, чи він збережеться як окрема етнічно-культурна і політична спільнота, сьогодні в більшості громадська думка світу розглядає Україну як передову відосередню силу радянської імперії. Це є результат зусиль і заслуга насамперед кількох десятків сміливих діячів культури, що мали мужність оформити прагнення нації в її боротьбі проти хвилі русифікаційного наступу і малоросійського вислужництва. Це є заслуга також широких кіл громадськості, які солідарно тих діячів підтримали. Це резуль-

тат також дій тисяч нової патріотичної молоді, що публічно виступили в обороні життєвих інтересів свого народу. Врешті, успіх сучасного руху самооборони народу — це результат його поступової і гуманної програми.

Дальший успіх визвольної боротьби українського народу в 70-их роках буде залежати від того, наскільки програма його боротьби мобілізує ширші кола робітництва і селянства і стане рушієм їх політичної активності та наскільки надбання української культури зможуть стати духовою власністю провідних кіл сучасної технологічної інтелігенції, вирвати їх з духового полону культури імперії. Це є боротьба за перетворення багатой своєю економікою і модерної своєю соціальною структурою спільноти на українську, за своєю духовістю і культурою націю. Це є також передумова для революційної стадії боротьби нашого народу за усунення поневолювачів з його земель та утворення самостійної української держави.

IV. Українська еміграція

1. Як кожна політична еміграція, українці, що живуть поза рідними землями, мають перед собою три основні завдання: зберегти себе і наступні покоління як одноцілу культурно-етнічну спільноту в різних країнах поселення, стати серйозним фактором у житті тих країн і морально та політично допомагати батьківщині в її боротьбі за державну незалежність. У цих завданнях українська еміграція має за останні десятиріччя чималі досягнення.

2. У теперішньому десятиріччі успіхи української еміграції будуть залежати від того, наскільки вона зуміє піднести культурний рівень своєї праці та визначити ієрархічну черговість своїх завдань. Насамперед, для того, щоб забезпечити своє зростання на десятиріччя й успішно допомагати Україні, еміграція мусить визволити себе від надміру декларативності, обрядовості і рутини, яка досі у великій мірі панувала у всіх наших еміграційних політичних і громадських організаціях, установах і центрах. Громадська праця не може йти втертими стежками, які часто живцем перенесені в останню третину 20 сторіччя з давноминулих часів і з інших умов. Плянуння праці серед української суспільності на еміграції повинне спиратися на наукове дослідження потреб і засобів, на використання досвіду інших етнічних груп у діяпорі. Наголос у нашій громадській дії повинен бути поставлений на якість, а не на кількість, на справжню культуру, на досягнення в галузі науки. Збереження цінних традицій, що творять силу української нації, повинне йти поруч з засвоєнням культурних досягнень інших народів нашої доби. Плянуння дій української еміграції має бути орієнтоване на молоде покоління, що виросло на чужині. Молоді люди повинні бути притягнені до співдії і в основному вирішувати шляхи і зміст праці еміграції, і в дальшому їх реалізувати.

Останні роки принесли чимало подій, що розкривають сильний фермент серед нашої молоді проти деяких понять і установ їхніх батьків. Ці процеси серед української молоді, разом з її бажанням ідентифікувати себе з українською справою, піднести питому вагу українського чинника серед західних суспільств і її бажання допомагати українському народові в його боротьбі за незалежність — є явищем особливого значення в житті української еміграції і гарантом її зростання в сучасному і майбутньому.

3. Особливою цінністю в нашому житті є українські Церкви. Занепад українських Церков, що впродовж усієї історії нашого народу були нерозривно пов'язані з його духовістю, культурою і національними прагненнями, привів би до упадку нашої громади як окремої етнічної спільноти. Тому зростання і розбудова українських церков усіх віровизнань на основі національного, культурно-обрядового характеру та національної автономії — є одним з першочергових завдань організованої української громадськості. Особливо важливим питанням у житті українських православних церков є їх об'єднання в єдину Українську Православну Церкву, і це завдання повинне мати підтримку всієї еміграції.

Подією історичного значення для життя всіх українців стало повернення з радянських концтаборів теперішнього Верховного Архієпископа Української Католицької Церкви, кардинала Йосифа Сліпого. Відгук, який його поява на Заході знайшла в міжнародній пресі, у великій мірі спричинився до зміцнення престижу української Церкви і народу в світі. Його кількарічні заходи в справі ієрархічного завершення Української Католицької Церкви патріархальним устроєм, з патріархом у провіді, є вирішальним засобом для її тривалого збереження, як автономної й української за своїм змістом церкви. Тому ці заходи повинні і далі мати однодушну підтримку всіх віруючих Української Католицької Церкви. Ці вірні зобов'язані рівночасно як найбільш рішуче поборювати всякі намагання чужих і своїх одиниць чи чинників вносити роздор у нашу церкву і продовжувати стан її адміністративно-обрядового партикуляризму.

4. У зв'язку з вимогою піднесення культурного рівня праці еміграції основна вага її діяльності повинна бути спрямована на розбудову і моральну та матеріальну підтримку вільної української науки, культури, мистецтва і літератури, бо вони в першу чергу є мірилом нашої питомої ваги в очах світу. До того ж досягнення еміграції в галузі науки і культури є найсильнішим стимулом для зростання народу на рідних землях та допомогою в його боротьбі. В умовах заборони вільного слова на українських землях еміграція зобов'язана забезпечити високий рівень розвитку політичної думки, бо вона є передумовою успіхів у визвольній політиці поневоленого народу.

5. 1970-і роки вимагають також від української еміграції ревізії її дотеперішніх заходів для розбудови наших впли-

вів на політичне, громадське, економічне та культурне життя в країнах нашого поселення. Величезна більшість громадської і політичної енергії еміграції досі зуживалася на внутрішні справи самої української громади. Тепер, побіч заходів для забезпечення зростання громади, треба спрямувати нашу енергію, передусім енергію молодого покоління, на різні галузі життя держав нашого поселення, головне в пресу та інші засоби масової комунікації, в культуру, науку й економіку, у політичне життя даних країн.

6. Важливою передумовою збереження еміграції, а рівночасно її ефективної допомоги українському народові є втримання і розбудова ідейних, а в міру можливостей і фізичних зв'язків з нашими братами на рідних землях. Кількарічні зв'язки нашої громади з батьківщиною, не викликали радянофільських настроїв серед української еміграції. Тим не менше Москва й її агенти не зреклися намагань використовувати легковірність чи наївність окремих одиниць або розсварювати українську еміграцію зумисним нацькуванням одних проти других. Але такі намагання більшовицької агентури ширити заколот серед української еміграції не будуть мати ніяких виглядів на успіх, якщо українці поза рідними землями будуть серйозно знайомитися з становищем на Україні, зокрема з системою поневолення українського народу та з кожночасними виявами його боротьби за самостійність. Особливе значення має збереження духових і фізичних зв'язків з Україною для виростаючої в чужих країнах української молоді, але при умові, що ця молодь має підставове знання української мови, історії, культури та характеру і метод окупантської політики Москви на Україні.

7. У своїй політиці допомоги українському народові українські політичні і громадські чинники на еміграції зобов'язані бути речниками програми повної державної самостійності України, тобто такої програми, що її сьогодні не можуть висувати українські патріоти на рідних землях. Разом з цим українці поза рідними землями зобов'язані вивчати кожночасні умови на Україні і конкретними заходами втручатися в тамошню дійсність. Еміграція зокрема повинна найбільш рішуче поборювати всі засоби поневолення українського народу Москвою та підтримувати його самооборонні дії. Самостійницькі політичні чинники не можуть стати партнером у будь-яких взаєминах з Москвою чи з її експонентами, але еміграція повинна бути партнером у взаєминах з народом та з носіями його прагнень у різних галузях життя.

8. Закордонне Представництво УГВР було вислане за кордон Президією УГВР на Україні з завданням інформувати світ про тодішню організовану повстанську і підпільну боротьбу українського народу та про її програмові основи. Після того, як були ліквідовані організовані форми революційної боротьби, ЗП УГВР визнало своїм обов'язком бути серед української громади і чужинецького світу речником тих по-

літичних, національних і соціальних ідей, що їх висунув організований визвольний рух під час німецької і більшовицької окупації і які під сучасну пору є рушійними ідеями нашого національного активу на Україні, дарма що позиції і форми боротьби зовсім змінилися. Це завдання ЗП УГВР виконує сьогодні і вважає своїм обов'язком виконувати його в майбутньому.

Ми далі будемо постійно координувати нашу діяльність з кожночасними вимогами народу в його щоденній боротьбі. Від багатьох років публіковані нами і співзвучними з нами колами періодичні і неперіодичні видання інформували українського і неукраїнського читача і відповідальні політичні кола Заходу про процеси на українських землях, зокрема про документи захальної творчості. Рівночасно у наших виданнях ми присвячували багато місця документам минулого, що заборонені на Україні, джерельним працям з галузей історії, культури, мистецтва, літератури і політичної думки. Ми переконані, що такою працею та іншою політичною і громадською діяльністю ми, разом з іншими українськими політичними і громадськими чинниками, несемо допомогу органічній боротьбі українського народу за самостійність і здобуваємо для нього прихильників за кордоном.

*

Початок сімдесятих років 20 сторіччя українська нація зустрічає як одна з передових сил поза залізною завісою, які в догідних умовах без сумніву виступлять як самостійні, державно-політичні фактори на мапі Європи. Український народ є модерною нацією, з розвиненою соціальною структурою, з великою і талановитою верствою професійної інтелігенції, з серйозним числом учених у різних галузях життя, з передовою економікою, з великою культурною традицією в минулому та оригінальними починаннями в сучасній літературі і мистецтві. Її підневільний стан сьогодні зумовлений контролем над нею колоніальної імперії і тиском панівної тоталітарної диктатури.

Проте останні роки відкрили запаси величезної енергії, сили і волі української нації. Найбільший її скарб — це її сучасна молодь, яка в умовах ворожого тиску сміливо виступає на сцену як речник національних, політичних і соціальних прагнень нації. Ідеї свободи і державної незалежності стають власністю щораз ширших кіл нашої нації. Це є ті самі ідеї боротьби проти російського імперіялізму і комуністичної диктатури, за державну незалежність, соціальну справедливість, за мир і дружбу між народами, які сьогодні піднімають на боротьбу також інші народи Радянського Союзу. У цьому великому поступовому русі є гарантія остаточної перемоги українського народу.

Березень 1970

„Чи проіснує Радянський Союз до 1984 року?“

Іван Майстренко

Під таким заголовком вийшла в Амстердамі 1969 року невеличка книжка російською мовою. Автор — Андрій Амальрик. Видавець — «Фонд імени Герцена». Книжка викликала сенсацію. Написана вона блискуче і на високому інтелектуальному рівні. Тому що автор прорікає недалекий кінець російської імперії, частина російських емігрантів одмежувалася від нього і збойкотувала його працю. Твердять, що Амальрик не росіянин, що його праця не апробована «Самвидавом», тобто що російський підпільний рух не визнає їх, і т. д.

Проте Амальрик справжній росіянин, не менший, ніж Фрунзе, Меерхольд, ніж історик Тарле чи поет Олександр Блок. Батько Амальрика московський історик. Сам він теж студював на історичному факультеті в Москві. Але за працю «Нормани й Київська Русь» виключений з університету. Після того поневірявся, був на засланні у Сибіру, протестував з дружиною перед англійським посольством у Москві проти поставки зброї Нігерії, обороняючи тим Біяфру. Народився Амальрик у 1938 році і є типовим представником бунтівливого покоління шестидесятих років.

У праці «Чи проіснує Радянський Союз до 1984 року?» Андрій Амальрик дає глибоку аналізу радянської дійсности, яку спроможна дати тільки людина, що народилася, виростила й діяла в СРСР. У невеликій за розміром праці автор спромігся схарактеризувати соціальну структуру Радянського Союзу, його політичний режим, його взаємини з зовнішнім світом і прийшов до висновку, що нині світ переживає кінець російської імперії. За всю її історію до таких песимістичних, але й дуже умотивованих, висновків не приходив ще ні один російський автор. Після гордої заяви понад чотири сторіччя тому, що Росія — це третій Рим, а четвертому не бути, висновки Амальрика у його праці звучать як епілог історії цієї великодержави.

На початку праці Амальрик дає аналізу російського підпільного протирежимного руху. Його він ділить на три ідеологічно відмінні групи: 1) «справжній марксизм-ленінізм», 2) «християнська ідеологія» і 3) «ліберальна». «Справжній марксизм-ленінізм» вважає, що режим відступився від науки Маркса-Леніна і що треба повернутися назад до неї. «Християнська ідеологія» припускає, «що треба перейти в суспільному житті до християнських моральних засад, які тракту-

ються в дещо слов'янофільському дусі, з претенсією на особливу роллю Росії». «Нарешті, 'ліберальна ідеологія' припускає перехід до демократичного суспільства західного типу із збереженням, однак, принципу громадської й державної власності». Чітких формулювань ні один з цих напрямків не має, але «послідовники кожної доктрини припускають, що всі вони вірять у щось спільне, що саме, однак, нікому не відоме». Представниками «марксистської ідеології» Амальрик називає А. Костеріна (помер 1968), П. Григоренка (відомий генерал) і І. Яхимовича (відомий своєю заявою до ЦК КПРС голова колгоспу). «Християнською ідеологією» керувався Всеросійський соціально-християнський союз, найяскравішим представником якого Амальрик називає І. Огурцова. Представниками «ліберальної ідеології» Амальрик називає П. Літвінова «і з деякими застереженнями» — академіка Сахарова. «Цікаво, — пише Амальрик, — що у більш поміркованій формі усі ці ідеології просякають і в близькі до режиму кола». Представників усіх цих напрямків у їх спільних політичних акціях об'єднує «Демократичний рух».

Під різними протестами підписалося 738 осіб. Це й є те, що відоме Амальрику про кількісний склад Демократичного руху. З тих 738 осіб професії 38 невідомі. Інші за фахом діляться так: учених — 45%, діячів мистецтва — 22%, інженерів і техніків — 13%, видавничих працівників, учителів, лікарів, юристів — 9%, робітників — 6%, студентів — 5%.

Аналізуючи радянське суспільство, Амальрик виділяє з нього «середню клясу», тобто інтелігенцію чи інакше — спеціалістів. Цю клясу він вважає єдиною конструктивною силою сучасного радянського суспільства. Далі Амальрик зупиняється на клясі, яку він називає «дивовижною клясою» (странний клас). Її породила пролетаризація села. Це не селяни і не робітники. Це люди з подвійною психологією власників своїх мікрогосподарств і наймитів гігантського анонімного підприємства. Ким усвідомлює себе ця маса і чого вона хоче — нікому не відоме. Далі, колосальний вплив селянської маси із сіл до міст породив і новий тип міщанина: людину, що порвала з своїм старим середовищем, старим побутом та культурою і з великими труднощами вростає в нові обставини. Цей тип почуває себе в нових обставинах дуже незатишно, залякано, але й агресивно. Як одну з характеристичних рис народної маси Амальрик називає «надзвичайне поширення побутового злочинства (поруч із скороченням злочинства професійного)».

Про пануючий бюрократичний режим Амальрик лише так: «Певне, ми вже досягли тієї мертвої точки, коли поняття влади не пов'язується ні з доктриною, ні з особистістю вождя, ні з традицією, а тільки з владою як такою... Єдиною метою подібного режиму, в усякому разі у внутрішній політиці, повинно бути самозбереження... Він тільки хоче, щоб усе було по-старому: визнавалися авторитети, помовчувала інтелігенція, не розхитувалася система небезпечними й не-

звичними реформами. Режим не нападає, а обороняється. Його девіза: не чіпайте нас, і ми вас не чіпатимемо. Його ціль: нехай усе буде, як було».

На долю «середньої кляси» випадає, на думку Амальрика, роля реформатора, наступника бюрократичного режиму. «Ця кляса сама починає вже усвідомлювати свою єдність і заявляти про себе». (Зовсім як «третій стан» у французькій революції — додамо від себе — І. М.). На цю середню клясу міг би обіпертися «Демократичний рух». Але цьому заважає — пляномірне усунення з життя суспільства протягом десятиріч найбільш незалежних і активних його членів; далі — культ власного безсилля середньої кляси (мовляв, «стіну лобом не проб'єш»); нарешті — зростання «середньої кляси» з режимом, її «очинювання». Навіть письменники вважають себе «чиновниками від літератури».

Все ж сьогодні загострюється конфлікт «середньої кляси» з режимом, головне на ґрунті боротьби за законність. Росте вимога, «щоб з людьми поводитися не в залежності від поточних потреб режиму», а на «законній підставі». «Тут виявилось, що в радянському праві, — пише Амальрик, — існує широка 'сіра смуга' речей, формально законом не заборонених, але на практиці зарахованих до заборонених (наприклад, зв'язки громадян із чужоземцями, зацікавлення немарксистською філософією чи не соцреалістичним мистецтвом і т. д.). Нині очевидними є дві тенденції: тенденція режиму 'зачорнити' цю 'сіру смугу' (додатками до Кримінального кодексу, 'показовими процесами', інструктивними вказівками практичним працівникам) і тенденція 'середньої кляси' 'оббілити' 'сіру смугу' (роблячи ті речі, які раніше вважалися неможливими, постійно посилаючися на 'законність'). Усе це ставить режим у досить складне становище, особливо коли врахувати, що ідеї правопорядку починають просякати і в інші верстви суспільства: в інтересах стабілізації режим, з одного боку, змушений весь час зважати на свої власні закони, а з другого — він весь час змушений їх порушувати, щоб протистояти тенденціям демократизації». Цей процес «правової формалізації... зайшов так далеко, що повернути його назад звичайними бюрократичними методами буде важко».

Успіхи боротьби за законність породили в суспільстві «ще одну ідеологію, либонь найпоширенішу, яку можна назвати ідеологією реформізму». Мовляв, усе потроху утруситься, відбудеться «гуманізація соціалізму». Ця теорія особливо популярна серед академічних кіл і взагалі серед тих, «кому і зараз непогано і хто через це надіється, що й інші зрозуміють, що бути ситим і вільним краще, ніж голодним і невільним».

Амальрик, однак, відкидає лібералізацію режиму шляхом ступневих реформ. «Режим вважає себе досконалим і тому свідомо не хоче мінятися ні з доброї волі, ні, тим паче, поступуючися». Деякі поступки є наслідком старіння режиму.

Він «просто вже не може давити все і вся з колишньою силою й завзяттям». «Лібералізація», яка відбувається, є не оновлення, а старіння режиму, логічним наслідком якого буде його смерть, за якою наступить анархія. Амальрик робить песимістичний висновок: «середня кляса» слаба, щоб стати підпорою «Демократичного руху», щоб цей рух «зміг вступити у справжнє єдиноборство з режимом або, на випадок самоліквідації режиму чи його падіння в наслідок масових безпорядків, стати силою, яка зуміла б організувати суспільство по-новому».

Надій на широкі народні маси Амальрик тим більше не покладає. «Російському народові, — пише він, — майже зовсім незрозуміла ідея самоуправління, рівного для всіх закону і особистої свободи... Ми як народ не пережили європейського періоду культу людської особистости, особистість у російській історії завжди була засобом, а не метою. Парадоксально, що саме розуміння 'період культу особистости' стало у нас означати період такого пониження й задушення людської особистости, якого навіть наш народ не знав раніше».

Російському народові властиве почуття справедливости, але воно на практиці обертається бажанням, «щоб нікому не було краще, ніж мені». «Я бачив, — пише Альмарик, — багато селян хоробливіше переживають чужий успіх, аніж власну невдачу». Ідеї демократизму в західноєвропейському розумінні російському народові незрозумілі. Християнська ідеологія, що взагалі мала в Росії напівпоганський і разом з тим службово-державний характер, відмерла, не замінившись ідеологією марксистською. Марксистська доктрина часто краялась і перекраювалася для поточних потреб, щоб стати живою. Нині, в міру все більшої бюрократизації режиму, відбувається усе більша його дезідеологізація. Потреба ж якоїсь ідеологічної основи змушує режим шукати нову ідеологію, а саме: великоросійського націоналізму з властивим йому культом сили та експансіоністськими домаганнями. Режимові з такою ідеологією потрібно мати зовнішніх і внутрішніх ворогів уже не «клясових», як, наприклад, «американські імперіялісти» чи «антисоветчики», а національних — наприклад, китайці й євреї. На націоналістичну пропаганду народ податливий, каже Амальрик. І наводить цікаві факти: «Більшість народу схвалила або поставилася байдуже до введення радянських військ у Чехо-Словаччину і, навпаки, хворобливо переживала 'безкарність' китайців під час сутички на річці Усурі».

«У що ж вірить і чим керується цей народ без релігії і без моралі?» — запитує Амальрик. І відповідає: «Він вірить у власну національну силу, якої повинні боятися інші народи, і керується свідомістю сили свого режиму, якої боїться він сам. За такого погляду не важко зрозуміти, якої форми набуватиме народне незадоволення і у що воно виллється, якщо режим сам себе переживе. Страхіття російських революцій 1905—07 і 1917—20 років здаватимуться тоді ідилічними малюнками».

Отож, резюмуючи свою аналізу соціального і політичного ладу СРСР, Амальрик каже, що радянське суспільство нагадує пиріг у три шари — верхній шар правлячої бюрократії, «середня кляса», тобто кляса фахівців, і найчисленніший нижчий шар — робітники, колгоспники, дрібні службовці, обслуговуючий персонал і т. д. Він також розглядає можливі варіанти зміни режиму в СРСР. Це, поперше, перехід влади до рук «середньої кляси», що Амальрик вважає нереальним. Військовий переворот з переходом до одверто націоналістичної політики. Цей варіант Амальрик вважає теж неможливим, бо «партапарат, проти якого фактично були б скеровані обидва перевороти (фахівців і військовиків) остільки зрощений так з армією, як і з економічними колами, що обидві ці супруги, навіть рвонувши вперед, швидко загрузли б у тому самому болоті».

Цікаве порівняння Амальриком сучасного радянського режиму з царським. Як і тоді, кастове, немобільне суспільство; закостеніла державна система, що вступила в конфлікт з потребою економічного розвитку; збюрокрачення системи і створення упривілейованої бюрократичної кляси. «Царський режим, — пише він, — проіснував би, мабуть, досить довго і, можливо, відбув би якусь мирну модернізацію, якби правляча верхівка не розцінювала загальне становище і свої сили явно фантастично і не провадила б зовнішньоекспансіоністичної політики, що викликала перенапруження. Справді, якби уряд Миколи II не почав війни з Японією, не було б революції 1905—07 років, не почав війни з Німеччиною — не було б революції 1917 року... Усяке внутрішнє старіння сполучається з крайньою зовнішньополітичною амбіціозністю... Кожен тоталітарний режим старіє, сам того не помічаючи. Пощо Микола I потрібна була Кримська війна, що привела до краху створений ним устрій? Пощо Микола II потрібна була війна з Японією і Німеччиною? Існуючий нині режим дивним чином сполучає в собі риси царствування так Миколи I, як і Миколи II. А у внутрішній політиці, мабуть, і Олександра III. Та краще всього порівняти нинішній радянський режим з бонопартійським режимом Наполеона III. За такого порівняння Близький Схід буде його Мехіко, Чехо-Словаччина — Палської області, а Китай — його Німецькою імперією».

Другу частину своєї праці Амальрик присвячує проблемі взаємин СРСР з Китаєм, який, на його думку, має стати для радянського режиму тим, чим стала Німецька імперія для Наполеона III.

Амальрик каже, що Китай у своєму революційному розвитку іде все ще вгору, в той час як СРСР — униз. Правда, на думку Амальрика, зовнішньополітична експансія Китаю має вже суто націоналістичний характер (а не характер поширення комунізму, як то було в СРСР за Леніна). Амальрик вважає, що для Китаю найвигіднішим тереном поширення його влади є азійська північ: Далекий Схід, Сибір і Серед-

ня Азія, — території, приналежні СРСР. Спочатку Китай хотів домогтися мирного поглинення СРСР, запропонувавши після перемоги революції 1949 року об'єднати обидві країни у комуністичну федерацію. Це дало б змогу Китаєві з його чотириразовою більшістю населення мирно колонізувати Далекий Схід, Сибір і Середню Азію. Та «Сталін не пішов на це, і китайці на кілька десятиріч відклали свої пляни, які, очевидно, їм доведеться здійснювати воєнним шляхом...» Початок такої війни Амальрик вважає через 5—10 років, коли Китай нагромадить достатній запас ракетно-ядерної зброї. Не для того, щоб нападати, а щоб стримати СРСР від атомового нападу.

Амальрик перераховує кілька можливих стратегічних варіантів радянського генерального штабу. Це — превентивний атомовий удар. Але цей шлях «крайньо небезпечний, якщо не самогубний», бо СРСР «тим самим дістане ядерний удар у відповідь». Другий стратегічний варіант — ядерний удар по китайських ядерних центрах, ще доки Китай не нагромадив власної ядерної зброї. Але тут треба врахувати позицію інших ядерних держав. Якщо навіть такий удар станеться, то це стане підставою не для припинення війни, а сигналом до її початку. Адже будуть знищені основні ракетні бази Китаю, а не сам Китай, який у відповідь негайно розпочне виснажливу партизанську війну, однаково страшну для СРСР, чи вона буде відбуватися на радянській, чи на китайській території. «Чи відважиться радянський режим на тотальне винищення усіх китайських сіл і міст і всього восьмисотмільйонного китайського народу? Цю апокаліптичну картину важко уявити, але цілком можна припустити, знаючи, що саме страх штовхає на найвідчайдушніші кроки... Треба сподіватися, що інші ядерні держави не допустять до цього, насамперед тому, що такі дії являють б жахливу загрозу і для всього іншого світу. Китай певне припускає можливість такого превентивного удару, і в такому випадкові він буде протягом найближчих п'яти років проводити більш обережну політику і навіть заgravати з СРСР... Тоді настануть дипломатичні і, можливо, навіть партійні контакти».

Амальрик припускає ще один стратегічний варіант для радянського режиму — звичайна окупація усього Китаю або його частини. Одначе, враховуючи значну чисельну перевагу китайців і цілковитий контроль китайського уряду над його територією, така окупація Китаю малоймовірна.

Найбільш можливим варіантом Амальрик вважає партизанську війну, у якій ініціатором буде вже не СРСР, а Китай. «Радянському Союзові буде нав'язана партизанська війна на колосальній території, що лежить по обидва боки сімтисячкілометрового кордону... Радянський Союз не готовий до партизанської чи напівпартизанської війни ні з технічного, ні з психологічного погляду». В СРСР звикли до думки про «кнопочну війну» з технічно озброєними, але малочисленни-

ми арміями Заходу. «Все це наклало відбитку на військове думання, подолати яке буде дуже важко... Уже нині можна передбачити, що Радянському Союзу доведеться зіткнутися у цій війні з труднощами, з якими раніше звичайно зустрічались якраз його противники. Поперше, уже сама метода партизанської війни, починаючи з XVII сторіччя, завжди була метою росіян, застосовуваною проти чужих армій, що вдиралися на їх територію, і майже ніколи партизанська метода не застосовувалася проти російських армій, що вривалися в культурну Європу. Подруге, з самого початку радянським арміям доведеться зіткнутися з величезною розтягненістю комунікацій». Амальрик пише далі, що давня перевага російського солдата — невибагливість, стійкість і витривалість, — так важливі у партизанській війні, «тепер будуть по боці китаїців». І наводить думку колишнього радянського дорадника при Чан-Кай-Шекові В. М. Примакова: «Китайський солдат перевищує нашого, він витривалий, не схильний нарікати, у нього величезна маневренна спроможність. Китайському солдатові пройти за день пішки 70 кілометрів — не важка річ... Наші піхотинці... прийшли до висновку, що це найкраща в світі піхота...»

Трудність для СРСР першому розпочати війну з Китаєм полягає, на думку Амальрика, ще й у тому, «що сам момент початку війни ніби розчиниться (російське «раствориться»): в міру зросту своєї ядерної сили Китай поволі на різних кінцях сімтисячкілометрового кордону з СРСР буде проводити обмежені сутички, просякання невеликих загонів і інші засоби льокальних зударів, які у потрібний для Китаю момент переростуть у загальну війну. Так що дуже важко буде встановити, в який же момент наносити ядерний удар по Китаєві».

Війна ця буде, на думку Амальрика, затяжна й виснажлива, без швидкого успіху для тої чи іншої сторони. З цього погляду Амальрик розглядає три питання: 1) ставлення США до радянсько-китайської війни, 2) розвиток подій у Європі і 3) становище в СРСР.

Розглядаючи історію взаємин США з СРСР і червоним Китаєм, Амальрик приходить до висновку, що «зближення з СРСР тільки тоді матиме сенс для США, коли в СРСР відбудуться поважні демократичні здвиги». Але це неможливе, і тут Амальрик висловлює песимістичні думки про свою батьківщину — Росію. «Масовою ідеологією цієї країни, — пише він, — завжди був культ власної сили й широкопросторости, а основною темою її культурної меншости було змалювання своєї слабости й відчужености, яскравий приклад чому — російська культура. Слов'янська держава цієї країни по черзі творилася скандинавцями, візантійцями, татарами, німцями і євреями і по черзі винищувала своїх творців. Усіх своїх союзників ця держава зраджувала, як тільки бачила найменшу вигоду в цьому...»

Інша річ, на думку Амальрика, взаємини США з Китаєм, який «з часом значно підвищить добробут народу і всту-

пить у добу лібералізації, що в сполученні з традиційною вірою в духовні цінності зробить Китай чудесним партнером демократичної Америки. Звичайно, тут дуже багато залежить від самих США... Якщо США усвідомлять усе це, вони не будуть допомагати СРСР у війні проти Китаю, розуміючи, тим паче, що Китай не в силі цілковито знищити СРСР. У такому випадкові Радянський Союз залишиться з Китаєм наодинці — а що ж будуть робити наші європейські союзники?»

І тут Амальрик розглядає ставлення східноєвропейських сателітів СРСР до його воєнної сутички з Китаєм. «Існуюче нині становище в Європі, — пише він, — підтримується тільки постійним тиском СРСР, і треба гадати, що як тільки цей тиск послабне або взагалі зійде нанівець, у Центральній і Східній Європі відбудуться значні зміни... Як тільки стане ясно, що воєнний конфлікт СРСР з Китаєм набуде затяжного характеру, що всі сили СРСР перемищаються на схід і він не зможе відстоювати свої інтереси в Європі, відбудеться возз'єднання Німеччини». На думку Амальрика, «в усіх випадках возз'єднана Німеччина з досить сильною антирадянською орієнтацією створить зовсім нову ситуацію в Європі». Одночасно відбуватиметься процес десовєтизації Східньої Європи, що приведе «до націонал-комуністичних режимів, які у кожній країні являтимуть собою якусь подібність докомуністичних режимів». Вони почнуть пред'являти незабуті, хоч і довго замовчувані територіальні претенсії: Польща — на Львів і Вільнюс, Німеччина — на Калінінград, Угорщина — на Закарпаття, Румунія — на Басарабію; не виключене, що й Фінляндія — на Виборг і Печенгу. Японія подасть претенсії на Курили, далі на Сахалін, а коли Китай матиме успіхи, то й на частину радянського Далекого Сходу. «Коротше кажучи, — пише Амальрик, — СРСР доведеться цілковито розраховуватися за територіальні захоплення Сталіна і ту ізоляцію, в яку поставили країну сталіністи».

«Одначе, — пише він, — найважливіші для майбутнього СРСР події відбудуться всередині країни». Війна з Китаєм розбудить на початку російський націоналізм і подасть надії націоналізмові неросійському. Далі — перший загасатиме, а другий зростатиме. Моральна втома від війни, «яка ведеться далеко і невідомо для чого», економічні труднощі приведуть до спалахування льокальних бунтів, «наприклад, через нестачу хліба». «Посиляться націоналістичні тенденції серед неросійських народів, насамперед у Прибалтиці, на Кавказі й на Україні, далі в Середній Азії і в Поволжі... носіями таких тенденцій можуть стати національні партійні кадри, які будуть міркувати так: нехай російський Іван сам справляється з своїми труднощами». І «досить буде сильної поразки на фронті або якогось великого спалаху незадоволення в столиці — страйку чи збройного повстання, щоб режим упав». Влада може перейти тимчасово до військовиків і протриматися трохи далі. Але й тоді не будуть розв'язані насущні (і під час

війни взагалі нерозв'язні проблеми, і тому «падіння буде ще страшніше».

«Мабуть, — пише Амальрик, — Демократичний рух, якому режим постійними репресіями не дасть зміцніти, буде неспроможний узяти контроль у свої руки, в усякому разі на такий довгий час, щоб розв'язати поставлені перед країною проблеми. (Тут Амальрикова картина явно нагадує Керенщину. — І. М.). У такому випадкові неминуча 'дезімперизація' піде крайньо хворобливим шляхом. Влада перейде до екстремістських груп і елементів, і країна почне розповзатися на частини в умовах анархії, насильства і крайньої національної ворожнечі. У цьому випадкові кордони між молодими національними державами, які почнуть виникати на території колишнього Радянського Союзу, будуть визначатися надзвичайно важко, з можливими військовими сутичками, чим скористаються сусіди СРСР, і, звичайно, у першу чергу Китай».

Але можливо, робить припущення Амальрик, «середня кляса» виявиться досить сильною, щоб утримати контроль у своїх руках. «У такому випадкові надання незалежності окремим радянським народам відбудеться мирним шляхом і буде створена якась федерація, подібна до Британської співдружби націй або європейського економічного співтовариства... Можливе навіть, що Україна, Прибалтицькі республіки і Європейська Росія увійдуть як самостійні одиниці у Всеєвропейську федерацію».

Підходячи до кінця, Амальрик каже: «Можливий також і третій варіант, а саме — що нічого вищесказаного не станеться. А що ж буде? Я не сумніваюсь, що ця велика східнослов'янська імперія, створена германцями, візантійцями й монголами, вступила в останні десятиріччя свого існування. Як прийняття християнства відстроило загибель Римської імперії, але не врятувало її від неминучого кінця, так і марксистська доктрина затримала розпад Російської імперії — третього Риму — але не в силі одвернути його...»

*

Можна б наводити ще і ще цікаві та оригінальні міркування Андрія Амальрика, але, мабуть, найкраще було б це зробити, переклавши його працю на українську мову, щоб широкі кола нашої еміграції ознайомилися з найновішими ідеями в Радянському Союзі. Тим паче, що думки Амальрика мають багато спільного з поглядами українців на рідних землях.

Думки Амальрика цікаві ще й тим, що вони не впали з неба, не народилися з нічого, як Венера з піни морської, а є вислідом ідейного процесу у передовій верхівці російського суспільства. Молодий Амальрик, як колись самотні ніби Герцен чи Чернишевський, пророкує, і у його пророцтві багато правдоподібності. Цінним є також, що Амальрик не нав'язує нікому якоїсь доктрини. Він враховує можливі варіанти розвитку історії і подій і ні на один з них не вказує пальцем —

тільки ось це. Навпаки, він каже наприкінці, що, може, ні один з наведених варіантів кінця Російської імперії не є дійсний, хоч кінець — неминучий. Взагалі в міркуваннях Амальрика вражає надзвичайний об'єктивізм, за яким важко навіть розібратися, що обстоює сам автор.

Звичайно, можна розпізнати, що Амальрик хотів би перемоги в Росії «третьої кляси», а не народного повстання. Що він не хотів би розгрому СРСР червоним Китаєм. Але об'єктивний Амальрик не мобілізує неприхильності читача до Китаю. Скоріше навпаки — він має більше виrozumіння до китайського комунізму, ніж до партійного апарату КПРС.

Хоч певна частина російської еміграції емоціонально відштовхується від Амальрика, та його впливи позначаються і на ній. Є відомості, що найактивніша частина російської еміграції повірила аналізі Амальрика і перебудовує свою програму за його концепцією, тобто враховує можливість і *справедливість* виділення з СРСР самостійних національних держав. Таким чином вплив Амальрика на російську еміграцію позитивний: вона звільняється потроху від великодержавницького чаду, що охопив був її після окупації радянськими військами Чехо-Словаччини.

Крім того, і Амальрик, і росіяни на еміграції розуміють, що новий і остаточний розпад Російської імперії (СРСР) буде мало подібний до розпаду 1917 року. Тоді серед поневолених народів існували ще ілюзії рівноправного співжиття з Великоросією. Тепер таких ілюзій немає. Тоді національна свідомість поневолених народів була низька. Тепер українцям, наприклад, вже не потрібна буде брошура проф. Грушевського — «Хто такі українці і чого вони хочуть?», написана 1917 року. Тоді не було почуття такого лекучого ошуканства, як тепер, коли під плащиком рівноправної і суверенної України відбувається зв'язча її русифікація й асиміляція. Нарешті, тоді не було мільйонних жертв українського голоду і інших винищень, застосованих для ліквідації рівноправності й суверенності. Амальрик тільки натякає, що виділення самостійних держав з СРСР може мати дуже бурхливий і навіть кривавий характер. Ми більші оптимісти і гадаємо, що при розпаді імперії великодержавницький спротив усяди, і на Україні зокрема, зникне, як роса на сонці. Вчорашні великодержавники, що споганювали пам'ятники Шевченкові чи палили українські бібліотеки, повтікають, як руді миші, покинуті своїми тимчасовими прихильниками, і українське відродження навряд чи зустріне на Україні поважний опір.

Нарешті, праця Амальрика наочно свідчить, у який глухий кут забріханости потрапив партійний апарат КПРС. Кричать про побудову комунізму, а Амальрик малює живу картину соціального розкладу, деморалізації, «побутового злодійства» і таке інше. Говорять про «непохитну» єдність і дружбу народів, а росіянин Амальрик стверджує нечуваний

зріст націоналізму поневолених націй, як відповідь на асиміляцію й русифікацію.

Є чутки, що академік Сахаров написав до ЦК КПРС після його грудневого пленуму (який «по секрету» ствердив наростання господарської кризи), що треба одверто обговорити господарський стан. Бо ми вже так забрехалися в «секретах», що самі не розберемо, де правда, а де брехня. Оця брехня, яка сама вже б'є по брехунах, — і є остання стадія «побудови комунізму», що за переконливим твердженням Амальрика закінчиться розпадом імперії.

Р. С. Чому Амальрик назвав свою працю «Чи проіснує СРСР до 1984 року?» Про це він сам говорить таке: «Якщо ми раніше правильно визначили початок війни з Китаєм, то це (падіння режиму) відбудеться десь між 1980 і 1985 роком». 1984 рік взятий в наслідок «моєї пристрасти до круглих дат». Його праця написана 1969 року. Отож, плюс 15 — це й буде 1984 рік.

Варто ще сказати про автора, що за останніми відомостями він — заарештований.

Що бачили „чесні“ й „нечесні“ люди ЗАХІДНЯ ПРЕСА ПРО УКРАЇНЦІВ І УКРАЇНУ

Ростислав Л. Хомяк

«Поряд з іншими туристами в останні роки приїздить до нас люди, вороже настроєні до соціалізму, до Радянської України. Ніхто їм не перешкоджає приїздити. Та чомусь вони не хочуть бачити те, що бачать чесні люди... (Така „нечесна“ людина ходить) по вулицях якось боком, щось з-під лоба видивляється, нишком фотографує... Фотоплівку та блокнот з нотатками такий „гість“ ховає подалі. Боїться згубити. Адже згодяться для чергової недобророзумної статтейки, наклепів на радянську дійсність, на наших людей, на їх багатогранне, цікаве життя».

Ці слова взяті з брошури Володимира Іваненка «На задвірках історії», одного з видань, що увійшло в минулорічну продукцію київського «Видавництва політичної літератури». Брошура не відрізняється чимось особливим; вона належить до ряду тих видань, що «викривають антинародну, антирадянську діяльність буржуазних націоналістів». Зміст її також не віддзеркалює якихось оригінальних дослідів. Можна припускати, що автор користувався виключно промовами отців країни (генерального секретаря Брежнєва і першого секретаря Шелеста), з одного боку, та «інформаціями» в поліцейських теках — з другого. І то ці інформації, мабуть, були писані російською мовою, бо, наприклад, інформуючи своїх читачів, хто такий Вячеслав Чорновіл, Іваненко називає його «Чорновол» (по-російськи — Черновол).

Але «праця» Володимира Іваненка згадана тому, що через збір обставин вона писалася, друкувалася і продавалася приблизно в той же час, коли відбувалися події, що увійшли в цей огляд. Репортажі, вістки і статті, що їх зібрано для цього огляду, дають інформації про Україну й українців, яких бракує в брошурі Іваненка. Правда, в більшості автори цих інформацій — люди, що їх Іваненко називає «нечесними».

ПЛЯН ПАХОМОВА І «ПЛЯН» ОКСАНИ

Але ці «нечесні» люди (західні журналісти) не пишуть виключно про Чорновола, Дзюбу і Караванського, як це намагався довести Володимир Іваненко. Вони пишуть також і

про таких «наших сучасників», як Ілля Пахомов, директор харківського заводу Електротяжмащ, герой соціалістичної праці, лауреат орденів Леніна, Червоної зірки і Знаку пошани!

Це трапилося недавно, у лютому 1970, у висліді подорожі на Україну, що її зааранжувало міністерство закордонних справ СРСР для чужоземних кореспондентів, які працюють у Москві. Репортажі з цієї подорожі з'явилися 22, 23 і 25 лютого в таких газетах, як «Вашінгтон Пост» і «Нью-Йорк Таймс» від власних кореспондентів та в інших газетах (наприклад, «Лонг-Айленд Пресс») від кореспондента агентства Асошіейтед Пресс (АП). Антоні Астрахан з «Вашінгтон Пост» і Голджер Дженсен з АП показали у своїх репортажах «два обличчя» України. Вони докладно описали завод, що ним керує Пахомов, завод, у якому працює 10 000 робітників, з якого вийшов генератор потужністю на один мільйон кіловатів, завод, з яким, згідно з Пахомовим, можуть рівнятися тільки два інші у світі: той, що в Пекіні, і той, що у Новосибірську. Вони також описали Пахомова — сироту, який вважає комсомол своєю сім'єю і в свої 54 роки добився до нинішнього становища в промисловості і в політиці: він ще й член компартії і депутат верховної ради УРСР. Голджер Дженсен назвав його у своєму репортажі «будівничим імперії».

Але американським кореспондентам вдалося зустріти й інших мешканців України: пару молодих людей у Києві. Вони назвали їх анонімно «Микола» і «Оксана» (Дженсен) та «Міша» і «Катя» (Астрахан).

Микола (Міша) — студент. Оксана (Катя) — безробітна. Їм пощастило знайти «хату» (це в українському й російському «сленгу» означає *квартира* — пояснює кореспондент Астрахан), і вони живуть разом, хоч їхні батьки не вдоволені з цього. Микола й Оксана люблять слухати західну музику, читати західну літературу і ходити до кафе, де виступають музиканти, що грають «рок-ен-рол» і заробляють більше, ніж директор заводу Пахомов.

На противагу до Пахомова, який постійно думає про виконання пляну, Оксана і Микола палять «плян» (так на Україні називають марігуану і гашиш: 50 карбованців за 100 грамів; «плян» приходиться на Україну з Афганістану, Туреччини й Ірану, через Грузію й Узбекистан).

Микола і Оксана сказали кореспондентам, що вони належать до 20 відсотків молодих людей Києва, в яких «відкриті очі», які не згодні з системою, що в ній живуть, але не чинять політичного опору цій системі. «Навіть український націоналізм, що має бути сильною течією, яка турбує владу в Києві і Москві, — пише Астрахан, — є чимось, „чим тільки старші цікавляться“, сказала вона (Оксана)». Далі кореспондент пояснює, що «старші» в очах Оксани — це люди, які лише на п'ять років старші за неї, а їй тепер 22 роки.

Микола член комсомолу, але тільки тому, що він студент. «Я плачу своїх чотири копійки на місяць і не ходжу на збори», сказав він кореспондентові. «Через два роки я закінчу інститут. Тоді вони дадуть мені спокій, якщо я знайду роботу і буду добрим працівником».

Про подібні клопоти, що стоять перед керівництвом комсомолу писав Пол Вол у газеті «Кріцян Саєнс Монітор» від 13 лютого. Точніше, він писав про недавній пленум комсомолу, що відбувся напередодні XVI з'їзду комсомолу, запланованого на травень. Про Ленінську комуністичну спілку молоді України (ЛКСМУ) Пол Вол писав таке: «Почалася чистка. Перший секретар комсомолу України Олександр Капто сказав на пленумі, що минулого року 192 місцевих секретарі і 12 міських та районних секретарів усунено з української (комсомольської) організації». Тут згадано такі проблеми серед молоді, як невдоволення роботою, алкоголізм, хуліганство, зростаюча наркоманія (особливо в Грузії), а далі: «Крім цього, є закиди проти впливів закордонної пропаганди. Член політбюро і перший секретар партії України Петро Ю. Шелест писав у лютому минулого року, що студенти, як наслідок імперіялістичної пропаганди, часами... поведяться розбещено і ображають своїх зверхників».

Ці проблеми з молодими людьми також порушила кореспондентка «Кріцян Саєнс Монітор» у Москві Шарлота Сайковська. На початку нинішнього року в цій газеті появилася вісім статей у серії «Росія в 70-их роках». У сьомій статті (у виданні від 27 січня 1970) Сайковська писала про націоналізм у Радянському Союзі. Підсумовуючи погляди західних спостерігачів, вона писала, що одні вважають, що національне питання посилиться до кінця цього сторіччя з ростом нової інтелігенції, а інші думають, що ця справа перестане бути актуальною, коли відумре покоління, яке пам'ятає період незалежності. «Молодше покоління буде менш зацікавлене національним питанням (я зауважила цей феномен в Естонії)». Але обидві сторони погоджуються на тому, — писала Шарлота Сайковська, — що контроль над національними почуваннями вимагатиме терплячості і хитрощey з боку радянського керівництва. Щоб утримати цілість «величезної багатонаціональної імперії», Москва повинна звільнити центральний контроль, але цього годі сподіватися за умов нинішнього ортодоксального керівництва.

Ще перед тим (2 грудня 1969) Роман Рахманний присвятив увагу подібним справам у статті, що появилася в канадському щоденнику «Оттава Джорнал». Він писав про те, що з 1945 року населення Радянського Союзу масово вступає в школи, бо ніхто не хоче добровільно залишатися по колгоспах, заводах чи копальнях, і це завдає великого клопоту радянській владі. А ця влада перетворилася на бюрократів, що «розв'язують» проблеми ув'язненням людей і засилан-

ням у табори. Нинішні керівники, писав Рахманний, це «не ідеологи типу Леніна і не військові генії, як Троцький, навіть не майстри масового терору, як Сталін, а тільки посередні бюрократи».

ПРОЯВИ ОПОРУ

Є різні форми опору проти існуючих несправедливостей. Не всі прояви цього опору потрапляють на сторінки західної преси. Про це писав в аналітичній статті «Радянське минуле й майбутнє» професор Колумбійського університету Збігнев Бжезінський в журналі «Енкантер» за березень 1970: «Дуже спеціальний та особливо ускладнений вид опору творить зростаючий неспокій між неросійськими націями Радянського Союзу. Західні спеціалісти від радянських справ до великої міри не звертали уваги на політичне значення цього феномену». Проф. Бжезінський, між іншим, згадав і недавно опубліковані документи з України, як один з тих проявів, що заскочили деяких спеціалістів.

Але останнім часом вістки в пресі вказують на те, що деякі з проявів опору на Україні, чи опору українців, потрапляють під світло прожектора, що оперує переважно в околиці Москви і Ленінграду. До деякої міри це треба завдячувати «єдиній вільній газеті в Радянському Союзі», що називається «Хроника текущих событий», яка інформує своїх читачів — в середині імперії і поза її межами — про події в усіх частинах СРСР. Роман Рахманний написав довший огляд видань «Хроніки» в газеті «Оттава Джорнал» від 19 вересня 1969.

Мабуть, «Хроніці», наприклад, можна завдячувати подію, яка трапилася 18 січня 1970 в Московському театрі оперети. Згідно з вісткою агентства Ройтер (у лондонському «Таймсі» від 19. 1. 1970), молодий бельгієць прикував себе до балькону театру в антракті і розкинув летючки з відкритим листом до композитора Дмитра Шостаковича, щоб він інтервеніював у справі засуджених дисидентів, між ними і українця Валентина Мороза. (Перед тим Шостакович виступив в обороні ув'язненого в Греції композитора Теодоракіса).

А два дні перед появою цієї вістки (17 січня) «Таймс» помістив інший відкритий лист: до англійського письменника Грегема Гріна. Цим разом автором листа був вісімнадцятирічний син Юлія Даніеля — Олександр. У листі він висловлює побоювання за долю свого батька, якого мали перевести до Володимирської тюрми, і пише, між іншим, таке: «Власне у Володимирській тюрмі 1958 року, точно того дня, коли Юрій Шухевич-Березинський мав бути звільнений, йому присудили другий 10-річний строк за „антирадянську агітацію в камері“. Він вже відсидів 10 років від 1948 до 1958 (1948 року йому було 14 років). Зараз у Володимирській

тюрмі „зашивають справу” Святослава Караванського, який вже відсидів 20 років».

Блискучою і, як на радянські відносини, рідкісною формою опору був відкритий лист виборця Антона Ковала до депутатів рад УРСР у квітні 1969 року (текст листа вже був друкований у нашому журналі). Вашингтонський щоденник «Стар» від 3 серпня 1969 помістив статтю про лист Ковала, що її написав Генрі Бредшер. Друга згадка про лист Антона Ковала була в огляді Степана Олійника у 18 числі бюлетеня «Естоніян Івентс» за лютий 1970. Досі я нічого більше не бачив у західній пресі про цей важливий політичний документ, але часом подібні документи вимагають деякого часу, заки виринуть на поверхні.

Клопотання трьох політичних в'язнів — Михайла Гориня, Івана Кандиби і Лева Лук'яненка — до Комісії прав людини ООН у справі додавання отруйних хемікалій до їхньої в'язничної їжі дійшло до секретаріату ООН за посередництвом представника організації «Міжнародна амнестія». Комісія досі не може розглядати цього і тисяч інших клопотань про порушення людських прав, бо намагання створити методи розгляду блокують такі члени комісії, як Едуард Сабік (делегат Польщі), Микола Тарасов (делегат СРСР) та проф. Петро Недбайло (делегат УРСР, цьогорічний заступник голови комісії і лавреат «Нагороди прав людини ООН»). Але інформація про доставу листа трьох українських політв'язнів і зміст їхнього клопотання дійшла до відома світової громадської думки, бо її подали 9 жовтня 1969 кореспонденти, що працюють в ООН, між ними кореспондент Ройтера та кореспондент радіо «Вільна Європа».

Цікаву історію мала інформація про опір на Україні, що її помістив лондонський журнал «Економіст» 25 січня 1969. Тут, крім короткого нариса нової історії України, згадано книжки Вячеслава Чорновола й Івана Дзюби, політичні арешти 1960-их років та протест 139 киян проти судів на Україні і в Москві. Мова була також про швидко зростаючу національну свідомість на Україні, особливо між студентами, інтелігенцією та іншими суспільними групами.

Ця інформація схвилювала канадського комуніста Джона Віра, що зараз живе в Києві, і він написав листа до редакції «Економіста», намагаючися спростувати «вигадки» і подати «дійсність». Листа не видрукували в лондонському журналі, і в травні 1969 року Вір помістив листа у 18 числі «Вістей з України». Тут він твердить, що інформація в «Економісті» позбрана з того, що написали три «кравці»: Чорновіл, Дзюба і Караванський. Але тому що «третього кравця» Караванського «повернено в тюрму до закінчення строку ув'язнення, — пише Джон Вір — його місце... зайняв Степан Олійник, котрий написав передмову до буклету Дзюби, виданого в Лондоні: він покинув Україну під час війни і є одним з антирадянських „експертів” у Вашингтоні... Ко-

ментарі тут зайві». Нехай і зайві, а все таки хочеться додати. позичаючи образну мову Джона Віра: ні пришив, ні прилатав.

Опір українців, про який пише західня преса, не обмежується подіями на Україні. 22 листопада 1969 «Нью-Йорк Таймс» помістив вістку свого в'єтнамського кореспондента Джеймса Стерби про пригоду, що трапилася 22-річному українцеві, військовому медикові Вільямові Магальясу. Спеціаліст 4 класу (ранга дорівнює капіталові), Магальяс щойно вернувся з відпочинку на Гаваях, де він, разом з групою інших вояків, мав дістати американське громадянство. Але Магальяс не одержав громадянства, бо старші сержанти, які мали бути його поручителями, в останню хвилину відмовилися послужити Магальясу, коли зауважили, що він носить на своїй військовій формі значок миру. В очах професійних вояків цей значок — «червона плахта», протести, заворушення проти війни у В'єтнамі, хоч на фронті — пояснив кореспондентові «Таймсу» Магальяс — чимало «гаїв» носять такі значки. Тепер Магальяс, мабуть, мусітиме чекати на своє громадянство, аж поки повернеться з В'єтнаму до США. Вільям Магальяс народився в Ашаффенбурзі (Німеччина), де його батьки опинилися під час війни.

Дещо інакшу інформацію про молоду людину, мешканця Києва, приніс лондонський «Таймс» від 10 березня 1970. Борис Кочубеївський виріс як сирота; його батьків-євреїв втратили в Бабиному Яру. Він не був свідомим євреєм і навіть одружився не з єврейкою, але після війни на Близькому Сході 1967 року він відмовився засуджувати Ізраїль і за те втратив роботу. Коли він подав прохання про виїзд до Ізраїля, його засудили за антирадянські заяви і заслали до концтабору. «Міжнародна амністія», яка поцікавилася справою Кочубеївського, припускає, що він сидить в одному з таборів на Україні, а його дружина Лариса Олександрівна, що відмовилася взяти розвід з Кочубеївським, втратила роботу і зникла з Києва.

ПИШУТЬ І ПРО ПИСЬМЕННИКІВ

У січні 1970 відбувся пленум правління Спілки письменників України, який перетворився на протест проти дискримінації, що її зазнають твори українських письменників з боку центральної влади у Москві. Так оцінює письменницький пленум аналіза дослідників радіо «Вільна Європа», що була публікована в «Рейдіо Фрі Юроп Рісерч» від 19 лютого 1970. Один з доповідачів на пленумі Павло Загребельний, гостро висловився проти журналу «Радянська література», що виходить на кількох чужоземних мовах і бойкотує українські твори, і проти видавництва «Прогрес», яке не рекомендує української літератури закордонним видавництвам. Інші учасники пленуму навіть пропонували, щоб видавництва України входили в прямий контакт з «капіталістичними ви-

давництвами», щоб популяризувати українських письменників у світі. Автори аналізу вважають, що все це становить реакцію на критику національної політики Івана Дзюби, мовляв, ми, письменники-партійці, ведемо перед, ми більші патріоти, ніж Іван Дзюба. (В аналізі також зазначено, що пленум постанови про виключення Івана Дзюби з СПУ, яку ухвалила київська письменницька організація, не затвердив).

Малу частину того, чого не роблять «чесні» люди в Києві чи Москві для популяризації української літератури в чужоземних країнах, роблять «нечесні» люди в тих же країнах, але, очевидно, на пленумі в Києві цього не згадували. Наприклад, ще 8 грудня 1969 радю «Свобода» випустило свій черговий «Рейдіо Ліберті Діспеч», в якому була біо-бібліографічна стаття Степана Олійника про Андрія Малишка з приводу його нагородження Ленінською премією з літератури за 1969 рік. «Р. Л. Діспеч» одержують редакції і дослідники у США і Канаді.

А 17 лютого 1970 в газеті «Крішян Саенс Монітор» появилася довга стаття Пола Вола про зростаючий рух панславізму між письменниками «в Радянському Союзі і до деякої міри в Білорусії та на Україні».

ІВАН ДЗЮБА

Хоч як це не до вподоби казенним публіцистам у Радянському Союзі, прізвище Івана Дзюби далі появляється в західній пресі. Попередні огляди в нашому журналі вже не раз віднотували статті й згадки про київського літературознавця і суспільствознавця. Тепер знову призбиралися нові вирізки. Ось важливіші з них.

У вже згаданій кореспонденції в журналі «Економіст» від 25 січня 1969 подані основні тези з книжки (Джон Вір назвав її «буклетом») «Інтернаціоналізм чи русифікація?»

У статті Романа Рахманного в «Оттава Джорнал» від 7 червня 1969 про неспокій у компартії Канади з приводу національної політики на Україні виложено суть цієї національної політики, як її бачить Іван Дзюба.

У кварталнику «Славік Ревю» за вересень 1969, журналу Американської асоціації для поширення слов'янознавства, є рецензія проф. Джона Армстронга на «Інтернаціоналізм чи русифікація?» і «Освіта в Радянській Україні» Івана Коляски.

У студентській газеті університету Лонг-Айленд (Н.-Й.) «Полігіко» (ч. 2, 1969—70) є огляд Романа Купчинського про книжку Івана Дзюби та про його промову в Бабиному Яру 29 вересня 1966.

У кварталнику «Совет Стадіс» за липень 1969, що виходить у Глазговському університеті в Шотландії, є рецензія Дж. А. Ньюта на три нові книжки з національної політики в СРСР, між ними і на книжку Івана Дзюби.

У мюнхенському журналі «Остойропа» за вересень 1969 є рецензія на книжку Івана Дзюби; автор рецензії — Олівер Фредеріксен.

У кварталнику «Товсон Стейт Джорнал оф Интернешенел Аффейрс» (видання Товсон-Стейт Коледжу в Балтиморі) за осінь 1969 є рецензія проф. Гліба Гаюка на книжки Івана Дзюби і Вячеслава Чорновола.

«Рейдіо Ліберті Діспеч» від 12 листопада 1969 подав огляд кампанії, що розвинулася на Україні проти Івана Дзюби влітку того року. Автор огляду — Степан Олійник.

Студентська газета «Аргус», що її видає Лейкгедський університет у Канаді, помістила у числі від 13 листопада 1969 довгу рецензію Дугласа Смарта на брошуру, що її видали канадські студенти, — «Звіт про інтелектуальний опір на Україні». Тут виложено чимало думок Івана Дзюби, а також надруковано його фото з дружиною.

У щоденнику «Оттава Джорнал» від 2 грудня 1969 появилася вищезгадана аналітична стаття Романа Рахманного. У ній зроблено також порівняння між поглядами Івана Дзюби і Олександра Солженіцина.

«Рейдіо Фрі Юроп Рісерч» від 16 січня 1970 подав інформацію про «Справу Івана Дзюби». Тут мова про кампанію проти Дзюби, його виключення з київської письменницької організації та поновлення в членстві після його декларації до правління СПУ.

РЕЛІГІЯ ПО ОБОХ БОКАХ ОКЕАНУ

1 листопада 1969 газета «Оттава Джорнал» принесла своїм читачам статтю Романа Рахманного про стосунки між церквою і Кремлем у Радянському Союзі. Автор подав широкий огляд співпраці Московської патріархії з режимом і про становище та опір офіційно не визнаних церков і віровизнаний, у тому числі й Української Православної та Української Католицької церков.

8 грудня 1969 газета «Філядельфія Інквайрер» помістила ілюстровану новину про демонстрацію українців під філядельфійським собором. Демонстранти виступали проти відвідин кардинала Максимільяна де Фірстенберга, члена Ватиканської курії, на святкуванні десятиріччя Української католицької митрополії у Філядельфії, бо вони вважали, що гостем на урочистостях мав бути верховний архієпископ кардинал Йосиф Сліпий.

Довша розвідка про історію і проблеми українського обряду, що її написав проф. Микола Чубатий, появилася в двох числах (3 і 4) кварталника «Діяконія». Цей журнал видає Центр східнохристиянських дослідів ім. Івана ХХІІІ при Фордгамському університеті в Нью-Йорку.

Комітет для українознавчих студій у Гарвардському університеті на пресовій конференції в Нью-Йорку 22 листопада 1969 публічно оголосив існування першої катедри українознавства і організацію двох інших, а також і окремого інституту. Між представниками університету на цій конференції були декан Френклін Форд і професори Омелян Прицак, Ігор Шевченко та Віктор Вайнтрауб. Вістки про цю конференцію та про українознавчі студії в Гарварді появилися 23 листопада в газетах «Нью-Йорк Таймс» і «Дейлі Ньюз». Спільний тираж цих двох газет становить понад три мільйони примірників.

У грудні 1969 київський піаніст Олександр Слободяник відбув свою другу гастроль у Сполучених Штатах. Критик «Нью-Йорк Таймс» Реймонд Еріксон написав (5 грудня 1969), що другий виступ Слободяника в Нью-Йорку був його другим тріумфом.

Англійська газета «Фінаншел Таймс» від 30 грудня 1969 опублікувала широкий огляд Дейвіда Робінзона про творчість Олександра Довженка з приводу 75-річчя з дня народження мистця.

Соня Делоне є художницею, що творить мистецькі килими з геометричними формами. Вона 84-річна українка, живе у Франції. Паризька газета «Ле Монд» у числі від 15 січня 1970 помістила рецензію П. М. Гранда на її останню виставку.

Цього сезону Нью-Йоркська Метрополітен-опера ставить «Чарівну флейту» Моцарта. Між солістами в цій постановці є «Іванка Мигаль, мецо-сопрано, канадка, що народилася на Україні», писав у своїй рецензії Реймонд Еріксон у «Нью-Йорк Таймс» від 20 січня 1970.

У січні 1970 одинадцять радянських журналістів приїхали до США на тритижневі відвідини. Між ними був і один українець — А. К. Рябокляч, відповідальний редактор «Радянської України». Інформації про журналістів-туристів були, між іншим, і в журналі «Едітор енд Паблішер» від 17 січня та в газеті «Нью-Йорк Таймс» від 20 січня 1970.

А американські журналісти- туристи, московські кореспонденти, що подорожували в лютому по Україні, написали про досліди в Київському інституті геронтології, де вивчають старіння людини. Інформації про цей інститут були в «Нью-Йорк Таймс» від 22 січня і у «Вашінгтон Пост» від 23 січня 1970.

Новим деканом факультету права в Єйльському університеті — одному з кращих у США — став Абрагам Самуель Гольдштейн. Про нього в «Нью-Йорк Таймс» від 11 березня 1970 написано таке:

«Гольдштейн народився в Мангаттані 27 липня 1925. [Він був] четвертою дитиною Ізадора і Етти Гольдштейн, які

емігрували з містечка Синова на Україні 11 років перед [його народженням]».

Кілька років тому американський письменник Джон Апдайк побував на Україні. З того часу він уже не раз включав українську тематику у свої твори. В нього є принаймні один вірш про Київ, що був друкований у журналі «Нью-Йоркер»; а коли Дмитро Павличко й Іван Драч були у Сполучених Штатах, запрошував їх у гостину. У журналі «Нью-Йоркер» від 31 січня 1970 було оповідання Апдайка про відвідини американського письменника в Радянському Союзі. У Москві перекладачем і провідником героя повісти була Єкатеріна Александровна Релеєва, щоденне зайняття якої — перекладання англословних творів на українську мову.

У серії пригодницьких телевізійних пересильань «Нейм оф ді гейм» на американській телевізійній сітці Ен-Бі-Сі 27 лютого 1970 ішов фільм, в якому показано 10-членну «українську торговельну делегацію» в уявній африканській країні.

МІСТА І НАСЕЛЕННЯ

Про урбанізм на Україні, точніше — про проблеми урбанізму Харкова, писав у «Вашінгтон Пост» від 25 лютого 1970 Антоні Астрахан. Він описав розвиток нових мікрорайонів у місті, перший в СРСР хмаросяг, збудований у 1920-их роках, та сільські хатини без водогонів, які все ще стоять у місті.

За такий репортаж Астраханова можна назвати так «чесною», як і «нечесною» людиною. Він написав про нові і заплановані будівлі в Харкові на підставі розмови з Ігорем О. Афлюровим, головним архитектом міста, а потім пішов «якось боком», подивився «з-під лоба» і побачив сільські хатини без сучасних засобів гігієни. І це було під час подорожі кореспондентів, що її влаштувало міністерство закордонних справ СРСР.

Цьогорічний перепис населення в Радянському Союзі викликав чимало статей, оглядів і репортажів у західній пресі. В них часто можна натрапити на заувагу, що в «Росії» (мається на увазі СРСР) росіяні вже менше половини населення. Тому і більше уваги присвячується не-російським народам Радянського Союзу.

Одна з таких статей появилася в журналі «Ньюзвік» від 12 січня 1970, де підсумовано окремі характеристики і питому вагу більших народів Союзу. Тут згадано історичну, культурну й економічну важливість України і те, що з усіх радянських республік Україні найлегше було б стати незалежною країною, аби лише тільки паперове право на відокремлення стало дійсним. «В основному українські націоналісти (тобто політично свідомі громадяни України, не „буржуазні“ — Р. Л. Х.) виступають проти офіційного перекручування історії України, легковажного ставлення до її мови

в міських школах, а також економічних директив з Москви, які змушують республіку концентруватися на важкій індустрії і нехтувати більш прибутковою продукцією побутових товарів. Але вони не є так за повну незалежність своєї республіки, як за звільнення від центрального контролю. „Ми не хочемо сепаратизму”, недавно сказав мені один український націоналіст, „але ми хочемо більшої автономії в Союзі”. Так писав у «Ньюзвік» московський кореспондент цього журналу Джон Дорнберг.

Наступного тижня (2 лютого) журнал помістив два листи від читачів: Романа Купчинського з Брукліну і Василя Тимюка з Балтімору, які позитивно коментували статтю.

А погляд Кремлю на ці справи був частинно з'ясований у газеті «Нью-Йорк Таймс» від 16 лютого 1970, де мова була про автономію Словаччини. «Москва є проти будь-якого поширення автономії [Словаччини], бо боїться, що це може довести до незалежницьких настроїв у радянських національних країнах, таких як Україна», писав празький кореспондент Алвін Шустер.

Що подібні ідеї нервують радянських керівників і офіційних осіб, ілюструє також інцидент, що був описаний 26 лютого 1970 в газеті «Ньюздей», яка виходить у Лонг-Айленді біля Нью-Йорку. Члени університетського клубу, які цікавляться Радянським Союзом, відвідали постійне представництво СРСР при ООН. Там привітав їх перший секретар Вячеслав Кузьмін і прочитав лекцію про заходи представників СРСР проти політики апартаїду, расизму і т. д. на форумі Об'єднаних Націй. Після лекції студенти ставили питання, і коли мова зійшла на Чехо-Словаччину, атмосфера почала бути дещо напруженою, писали в газеті «Ньюздей» репортери Керол Ашкіназе і Люїс Гросбергер.

Врешті, студентка Тана Федуняк, батьки якої прибули до США з України в 30-их роках, запитала, чому уряд СРСР відкидає домагання України стати самостійною державою?

Це вкрай розхвилювало секретаря Кузьміна. «Ви помиляєтеся, повірте мені», заявив він і додав, що не збирається переконувати студентів. На цьому він раптово обірвав відвідини студентів у представництві.

Чи мир стабілізується?

Євген Врецьона

Звичайно, треба почати від Європи, бо тут найбільше цікавих подій.

Є така автономна частина Великої Британії, зазначена на географічних картах як Північна Ірландія з столицею в Белфасті. Ця автономна частина Великої Британії цікава тим, що там триває вже другий рік перманентна релігійна війна між католиками, що вважають себе ірландцями, і протестантами, що надалі хочуть залишитися англійцями. У різних місцевостях Північної Ірландії з'являються вуличні барикади, поліція барикади розкидає, доходить до боїв чи тільки бійок між демонстрантами обох віровизнань або між демонстрантами і поліцією. Зокрема голосними стали події в місті Ляндондері, в якому живе католицька більшість, але тому що католики не мають права голосу в справах льокальних, адміністрація є в руках протестантів. Для втримання порядку Лондон вислав експедиційний корпус, щось біля дев'яти тисяч добрих вояків. Нещасні вояки, яким наказують раз розганяти протестантів, що під проводом войовничого пастора Пейслі завзялися знищити католиків, другий раз штурмувати барикади, які ставлять католики на наказ своєї провідниці й посла до парламенту в Лондоні, студентки Девлін. Недавно ця студентка-парляментарист мусіла відсидіти деякий час за ґратами, бо поліція знайшла на неї батога, якийсь параграф про порушення прилюдного порядку.

Що ж таке цікаве в тому, що десь на окраїнах Європи нічого не чували ще про Ватиканський Собор II, про екуменізм і про те, що релігійні війни цілком анахроністичні. Хто цікавиться політикою, знає, що британським прем'єр-міністром є соціаліст Вілсон, якому більше в голові доля миру у світі, ніж якісь там ніби-релігійні заворушення в одній провінції, залишку імперії. Напевно і в незалежній Ірландській Республіці є політично освічені мужи, яким не дуже мило придивлятися до демонстрацій. Уряд у Белфасті доміркувався навіть до конечности зміни конституції, що запевняла б рівні права всім громадянам автономної країни. Але це не йде. Бо як же можна уявити собі католицького посадика в місті Ляндондері, чи, наприклад, рівні права на працю і соціальні помешкання для всіх? Дійсно, в політиці треба уяви, бо без неї трудно уявити собі і якенебудь замирення у В'єтнамі, який таки на наших очах стає знову Індокитаєм, тобто все повертається до стану з-перед 1954 року. Не такі то вже важливі події в Північній Ірландії мають власні закономірності, так

само, як і війна у В'єтнамі йде власним шляхом — до дальшого поширення, а не до закінчення. Як британському прем'єрові тяжко впоратися з своїми демонстрантами, так і мудрі поради Фулбрайта й Менсфілда можуть довести тільки до поширення війни, а не до її обмеження чи закінчення. Такими виходять великі політики перед обличчям справжніх ситуацій, байдуже — важливі вони чи тільки межові.

*

Як буде у Північній Ірландії, не знаємо, і воно хіба цікаве, як домашнє завдання з питань політики. Зате становище уздовж залізного, обмурованого й задротованого кордону між двома німецькими державами таки дуже важливе, і то не тільки для Європи. Якраз у березні зустрілися в Ерфурті два чолові політики з обох боків залізної завіси. Зрозуміло, що німцям треба вирішувати власні проблеми, незалежно від опікунів, які стоять за їхніми плечима. Всі мали нагоду читати про цю історичну зустріч. Канцлер Віллі Брандт поїхав туди окремим поїздом, в Ерфурті зустрів його прем'єр Німецької Демократичної Республіки Віллі Штоф. Після обопільних монологів Штофові вдалося заманити Брандта до Бухенвальду, де Брандт склав вінок під пам'ятником жертв бухенвальдського концентраційного табору. Складання вінків під різними пам'ятниками звичайний протоколярний обов'язок при відвідуванні чужих держав. Але тут власне починається дітвартво у політиці, і таку забаву влаштовують собі державні мужи, які думають впливати своїми рішеннями на долю світу. Штоф, а за ним уся східньонімецька преса затріомфували. Брандт мусів промаршувати перед почесною сотнею східньонімецької армії, мусів вислухати східньонімецький гімн, тобто — знову ж за інтерпретацією фанфар із Східньої Німеччини — він де факто визнав Німецьку Демократичну Республіку на рівні з іншими суверенними державами. Один політик вважає себе дуже хитрим, а другий непотрібно пхається туди, «де не вільно свистати».

Я далекий від того, щоб посміхатися з Віллі Штофа чи співчувати Віллі Брандтові. Тут ідеться про куди важливішу справу, власне про наївність двох політиків братися розв'язувати проблеми, які розв'язки нині не мають. Тобто докладніше: незалежно від ступеня суверенности обох німецьких держав, свобода їхніх провідних політиків рухатися на політичному паркеті дуже різна. Брандт не має зв'язаних рук, але його свобода рухів зв'язана становищем Німецької Федеративної Республіки в західньому бльоці. Суверенність це ще не все, бо що про неї кажуть люди? Про це знає Москва. Штоф взагалі не має жодної свободи рухів, він може виконувати тільки інструкції, видані йому навіть не Ульбріхтом, а Кремлем. Тоді як Брандт може поковзнутися й навіть не зломити ноги, Штоф дає в заклад свою голову, яка йому потрібна хоч би на те, щоб далі жити й дочекатися ласкавіших часів.

Якщо Брандт думає про злагіднення долі громадян в НДР, то він має знати, що, поперше, за тим треба йти в Москву, і подруге, Москві на такому злагідненні не залежить, бо нині й так німці у НДР живуть краще, ніж радянські громадяни. Німці із Східньої Німеччини можуть їхати на ферії до Румунії чи Болгарії, чого не можуть дозволити собі радянські громадяни. Взагалі життєвий рівень у НДР куди вищий, ніж в СРСР чи інших сателітних державах. А втім доля громадян у комуністичному бльоці найменше цікавить можновладців у Кремлі, і вони мусять навіть посміхатися з Брандта, що для нього це проблема політичного значення. До побудови комунізму в усьому світі не треба покращення долі людей, що вже мають «щастя жити в комуністичному світі».

Ерфурт — це один пробний камінь. Але маємо вже другий: переговори НФР з Польщею. Переговори мали мати господарський характер. Цілком несподівано німці дістали політичні передумови, від виконання яких залежна дальша доля господарських розмов, зрештою на дуже некорисних умовах для НФР. Польща зажадала як перший крок у нормалізації господарських стосунків між обома державами одномільярдowego кредиту на спеціально низьких відсотках. Вияснюється, що німці мають право переговорювати про те, скільки вони мають дати, але про те, скільки їм за це належить, не вони мають вирішувати. До передумов поляки можуть ставити й свої побажання, але основні рішення диктуються в Москві. Про це знають усі, хто знає механізм діяння інтегрованого господарства радянського бльоку. Чи знають про це нижніні міністри в Бонні, можна цілком серйозно сумніватися. Вони, здається, не зрозуміли суті британської засади, що торгувати можна й з непрами; а як зрозуміли, то хай не забувають, що тими непрами є власне вони. Ну що ж, не ми будемо носити скляні коралики.

*

Європа лежить на півдні над Середземним морем, і все, що над тим морем діється, мусить цікавити й європейських політиків чи людей, що цікавляться європейською політикою.

З кінцем березня подався до димісії командуючий французької фльоти адмірал Бату. Причина — відмова уряду, зокрема відповідального міністра народної оборони Мішеля Дебре, модернізувати озброєння морських бойових одиниць. Різниця думок між політиками й військовиками бувають завжди. В основі згаданого конфлікту лежать два різні погляди на можливість оборони Франції перед наступом з-зовні. Французький уряд, зокрема вірний учень ген. де Голля М. Дебре, ставить все на карту власної ядерної зброї («форс де фраз»); військовики, знаючи, яким є ядерний потенціал Франції, не дуже в цю модерну зброю вірять. Але в цьому конфлікті грає чи не найбільшу роллю свідомість військових кіл, що

війну можна успішно вести й без ядерної зброї, що навіть дуже далекосяжні військові інтервенції можна здійснювати конвенційною зброєю. Є тут ще один момент, що військові спеціалісти всіх родів зброї бачать на овиді тільки одного противника — СРСР.

На Середземному морі панівною морською фльотою є тепер радянська флотія. Тільки об'єднані флотії всіх членів Атлантийського пакту можуть ставити успішно опір радянській флотії на Середземному і Чорному морях. У тій об'єднаній флотії головну роль грає шоста флотія США, що оперує у східній частині Середземного моря. Як довго ця флотія залишиться на Середземному морі, не можна знати. У кожному разі таке залишення Москва бере до уваги й приготується на той час, коли вона зможе накинути всім свій диктат. Власне таку ситуацію й мають на увазі французькі адмірали і тому вимагають від свого уряду модернізації морських одиниць.

Ситуація на Середземному морі дуже цікава, бо вона визначається двома різними концепціями ведення війни й тим самим різним розміщенням акцентів в озброєнні морських бойових одиниць.

Американська концепція морської війни — це концепція океанічна. Тому й кістяком американської флотії на Середземному морі є літаконосці з бомбовим летунством далекого засягу. Завданням так побудованої морської оперативної одиниці є знищити морські з'єднання ворога. Десантні операції здійснює морська піхота, вивінувана всією модерною допоміжною зброєю. Американський морський корпус подуманий як самостійна оперативна одиниця в складі суходільної армії. Морська воєнна флотія має в десантних операціях допоміжну роль охорони десанту й транспортної флотії. Десант має тільки тоді запевнений успіх, коли йому не загрожує ворожа морська флотія і коли морський транспорт є повністю забезпечений. Досвід великих десантних операцій проти Японії в другій світовій війні є й нині для американців важливий, а операції морської флотії під час війни в Кореї і тепер у В'єтнамі внесли тільки технічне удосконалення таких допоміжних операцій. Охорону морських операцій доповнюють американські бази в Туреччині й Іспанії.

Радянська концепція морської війни виходить з німецької концепції. Далекі операції здійснюватимуть підводні морські сили далекого радіуса діяння. Військові операції на Середземному морі мають в основі десантний характер. До цієї оперативної концепції достосований склад радянської флотії, кістяком якої є літаконосці для гелікоптерів. Моряцькі десантні частини підпорядковані командирів ескадри і входять у склад флотії. Десант при допомозі гелікоптерів можливий кожночасно і в кожному місці. Якщо йдеться про десант на території Ізраїля, то він можливий щойно після залишення Середземного моря американською шостою флотією. Флотії держав над Середземним морем не можуть перешкодити та-

кій десантній операції. Неясним пунктом у цій ситуації є питання, чи американська шоста фльота має право автоматично встрявати в конфлікт, чи, може, мусить чекати на відповідний наказ з Вашингтону. Що така можливість обмеження свободи діяння американської шостої фльоти існує, навіть у випадку безпосередньої їй загрози, свідчить війна у В'єтнамі. Власне ця неясність і є дуже поважною загрозою для миру. У випадку радянської інтервенції Америка може бути примушена відповісти власною інтервенцією в умовах для себе дуже некорисних. Питання, щб знають про це в Кремлі?

З досвіду останніх десятиріч знаємо, що війна може початися без того, щб заіснував «казус беллі». Можна навіть без великої помилки уточнити, що нинішні війни починаються з малого й ростуть, спираючися на нову оперативну формулу — ескаляції.

*

Якби ми хотіли дивитися на зростання радянських морських сил тільки під кутом охорони й поширення інтересів СРСР на північному побережжі Африки, тобто в арабських державах, то темп цього зростання, зокрема покладення наголосу на десантні операції при допомозі гелікоптерів, переходить далеко поза згадані завдання. Які ж інші завдання може ще мати ця фльота?

Вияснення дає нам ситуація в Італії.

Остання криза уряду, що тривала шість тижнів, закінчилася гнилим компромісом. Ішлося навіть не про суттєві інтереси держави, а про справи, які цілком добре могли залишитися не розв'язані. Але власне в тому справа, що в Італії не може бути альтернативи до центр-лівого уряду. Ця формула появилася після спадщини по Де Гаспері й останнього християнсько-демократичного уряду. Хресними батьками цієї формули є Вашингтон і Ватикан. Зокрема роля Ватикану тут фатальна, і вона йшла та йде по лінії відомої гуморески Гварескі — «Дон Камільйо і Пешпоне». Про постанову цієї концепції можна б писати багато й цікаво, але я не думаю про це писати, бо не хочу порізнитися з своїми приятелями, які особисто дуже чесні, але в політичних справах дитячо наївні. Щоб далі не зупинятися на цих весело-невеселих справах скажу, що після останньої кризи уряду довір'я загалу до демократичних метод керування державою впало до нуля. Нині говориться в Італії цілком голосно: давайте нам диктатуру. Очевидно, що арифметично можна собі увявити центр-правий уряд, але такий уряд не зможе проіснувати довго, торпедований, з одного боку, керованими комуністичною партією страйками, а з другого — монсиньйорами з лівим ухилом. Арифметично можливий і уряд соціалістично-комуністичний в оперті на дрібноміщанських поплентачів, але й цей уряд не зможе довго проіснувати під загрозою путчу генералів, щось на зразок грецького. Виходить, що так, як справи стоять, жоден демократичний уряд не зможе діяти. Це бачить і звичайний неза-

ангажований у політику громадянин, і звідси — зрозумілі голоси за диктатуру.

Яка диктатура можлива? Донедавна можна було думати про диктатуру центру під проводом М. Шельби, колишнього енергійного міністра внутрішніх справ за Де Гаспері. Така розв'язка нині мало правдоподібна, бо ця енергійну й популярну людину викомпліментовано до Страсбургу, на репрезентативний пост, але без політичного значення. Залишається диктатура комуністичної партії під керівництвом Льонго. Цей наслідник Тольятті на конгресі Комуністичної партії Італії (КПІ) уточнив програму діяння: шляхом безупинних страйків довести до повної анархії в суспільному й державному житті Італії й тим промостити шлях до влади, тобто диктатури КПІ. Ця програма діяння всім відома, була навіть коментована різними пресовими органами, але на тому кінець. Нині можна сказати, що спробу встановити диктатуру КПІ прийме італійський загальний частинно прихильно, частинно байдуже. Навіть Ватикан буде менше проти такої розв'язки опонувати, напевно не так рішуче, як проти законного введення розводів. Така диктатура буде встановлена законним демократичним порядком, як це вже має місце у комунальному самоврядуванні. Проти так встановленого уряду може виступити військо, що буде, за буквою закону, виступом нелегальним. Прем'єр Льонго матиме можливість, з одного боку, опертися на партійну озброєну міліцію, сили якої вистачить, щоб тримати громадян під терором. У випадку чужої інтервенції, скажім, американської, комуністичний уряд, що буде себе звати, очевидно, соціалістичним, зможе звернутися цілком легально за допомогою до СРСР. А втім СРСР зможе інтервенювати, згідно з доктриною Брежнєва, на користь запрошеної соціалістичної держави, як це було у випадку ЧССР. Власне для цього й великі морські сили СРСР із сильними десантними частинами. Чи остаточний рахунок вийде на користь політики СРСР, покаже, може, вже й недалеке майбутнє.

Покищо оперує на Середземному морі сильна американська шоста флот. Але чи це довго? Поминаючи вже сильне зростання ізоляціоністичних тенденцій у США, за якими стоять визначні сенатори та інтелектуальна еліта, зарисовується на Середземному морі цілком нова ситуація. Середземноморські держави, зокрема держави арабські й Франція, роблять заходи, щоб це море замкнути для чужих флот. Мається тут на увазі флот американський, але й радянський. СРСР відстоює погляд, що він теж належить до середземноморських держав. Але цілком несподівано для Кремлю до опозиції Італії і Греції (бо Франція не уточнює свого погляду) приєднався Альжир. Головнокомандуючий морської флоту й віцеміністр оборони СРСР адм. Горшков відвідав Альжир, але президент Бумедьєн сказав ще раз тверде — ні!

Така позиція однієї з арабських держав, і то Альжіру, дуже залежної від радянських доставок воєнного матеріалу,

може виглядати на перший погляд дивною. Але диктатор в Альжирі почуває себе досить сильним, щоб спинити дальше зростання більшовізації в себе. Потрібну йому зброю він може дістати від Франції, якщо радянські достави мали б припинитися. Врешті, не без значення є й те, що Бумедьєн є на двадцять років молодший від Нассера й має амбіцію стати провідником арабського світу. Після війни з Ізраїлем і після незручного ведення перманентної малої війни проти незначного числом переможця Бумедьєн не має довіря до радянського «мізинчика в Єгипті». До цього доходить політично інтимний союз Єгипту, Лівії й Судану. Не без значення є й конкуренція лівійської нафти. Продукція нафти в Альжирі невпинно зростає, і збут її залежить від Франції, де в більшості лежать рафінерії альжирської нафти. Ці моменти нагадали Бумедьєнові, що, попри арабську спільноту, існує ще ближча — спільнота держав Магрибу, тобто спільнота берберська. Цей новий поділ: Альжир, Туніс, Марокко, з одного боку, Лівія, Єгипет, Судан — з другого, є поділом логічним. Спільна арабська культура й мова нині не мають уже тієї притягальної сили, що колись. Це явище не таке відокремлене. Не всі англомовні народи хочуть залишатися англійцями, як це бачимо в Австралії чи Родезії. Аргентинці не є еспанцями, а бразилійці — португальцями. Коротко: з політичної концепції — Середземне море для середземноморських держав — нічого не вийде, і надалі важливою буде британсько-американська засада про свободу морів.

*

В аспекті зростання конфліктів в арабському світі треба розглядати політику Ізраїлю. Ізраїльські політики зрозуміли, що арабська спільнота вже нині тільки порожній пропагандивний клич, а завтра виявиться повною ілюзією. Вони ніколи не будуть конфронтовані з мітичною 100-мільйонною арабською нацією. Намагання СРСР перехилити терези мілітарних вихідних позицій у бік арабів як дотепер — виявилася безуспішною. Безпосередня інтервенція СРСР на користь арабів могла б бути фатальною для Кремлю, як для відносин у самому Кремлі, так і для долі цілого СРСР. На тривке домовлення з США не виглядає, бо хоч у Вашингтоні дуже чутливі на компліменти Кремлю, на політику вимушених поступок Вашингтон таки не хоче йти.

Які ж вигляди має перед собою непоступлива політика Ізраїлю, непоступлива в тому розумінні, що ізраїльці і не думають про якісь аванси в бік арабів чи чемностеві поступки за ціну обіцянок ОН. Стає ясним, що ця політика опирається на можливість існування Ізраїля в нинішніх, переможною війною визначених межах. Моше Даян занадто обережний, щоб заявляти це голосно, коли цього можна досягнути тихо. Колонізація здобутих теренів стає нині фактом, байдуже, чи за нею стоять тільки фанатики, ширші промадські кола, чи уряд. Противна сторона, палестинські араби, не зважаючи на необ-

межену допомогу з усіх боків, не в силі вести навіть малу війну проти Великого Ізраїлю. Їхня активність чимраз більше обмежується малоефективними терористичними акціями. Такі акції, також і поза межами спірних теренів, доводять, з одного боку, до поступового виснаження найбільш фанатичних арабських елементів, а з другого — до щораз маліючих симпатій до арабської визвольної боротьби навіть серед давніх приятелів чи прихильників абсолютної справедливості. Що ж залишиться арабам? Пропаганда чи радше пропагандивний крик.

Чи в такій ситуації можливе замирення між Ізраїлем і арабами? Очевидно, така можливість є, хоч нині вона ще тільки на обрії. Загальні зариси замирення цілком не ускладнені. Здобуті Ізраїлем у «шестиденній війні» (червень 1967) терени залишаються в межах Ізраїлю; араби, що не хочуть стати ізраїльськими гормадянами, можуть емігрувати в різні арабські країни. Фінансування цієї еміграції бере на себе відповідна інституція ООН. Що так можна цю наболілу проблему розв'язати, показують нам приклади з найновішої історії післявоєнної Європи: Східня Пруссія, яку поділено між Польщею й СРСР, східнонімецькі території, які віддано Польщі (кордон на Одрі і Нісці), і врешті, західноукраїнські області, які повернулися до України. Спір за історичні претенсії взагалі безпредметний, а питання більшості-меншості розв'язане переселенням. У Кенігсберзі не було до 1945 року ні одного росіянина, нині там немає ні одного німця. До такої розв'язки на Близькому Сході мають прагнути не тільки фанатики в Ізраїлі, але й їх єдинокровні брати — євреї усього світу. Інші, байдуже, яка їх думка про таку радикальну розв'язку, на неї погодяться, бо вона розумна й доцільна. Питання тільки, коли така розв'язка стане можливою. Напевно вона мало правдоподібна нині. Але завтра до такої розв'язки напевно прийде, чим більше вперто араби тримаються своїх максимальних вимог — знищити ізраїльську державу.

Час працює на тих, хто залишається на місці.

Русини-українці і словаки (II)

ЗАКІНЧЕННЯ

Вікентій Шандор

ФЕДЕРАЦІЯ — 1938—1939

Федеративний статус Чехо-Словаччини великою мірою вирівняв правно-політичні різниці між окремими землями. Ним створено й потрібні передумови для конструктивної співпраці трьох зфедерованих народів. Певні розбіжності поглядів між Карпатською Україною і Словаччиною на саму федерацію почали зарисовуватися десь на початку 1939 року. Тоді появилася в газеті «Сльовак» стаття міністра Сідора проти Карпатської України. Можемо виправдано припускати, що ця стаття була інспірована Польщею, якої Сідор був великим прихильником. Він ставив багато на польську карту, чому дав вислів в іншій статті в «Сльоваку» п. н. «Польща — єдине спасіння».

Польща ставилася до федерації крайньо вороже, головне по лінії Карпатської України, і робила всі старання, щоб її ліквідувати. Вона, а з нею і певна частина словацьких політичних провідників, ішли так далеко, що вели переговори з Угорщиною щодо розбиття федерації і включення Словаччини (з гарантіями певних прав) до Угорщини. Одночасно в проводі словацької громадськості почали набирати сили відосередні тенденції, хоч на початку ще досить невиразні.

Для кожного політичного спостерігача мусіло бути в той час ясне (а воно було ясне і для словацьких лідерів), що на випадок проголошення повної незалежності Словаччини доля федерації буде припечатана, а Карпатська Україна могла б знову опинитися під угорською окупацією. Певні симптоми того роду вже були помітні під час візиту словацького прем'єра д-ра Туки і міністра д-ра Дюрчанського в Берліні 12 лютого 1939; Тука склав тоді таку заяву Гітлерові: «Кладу долю свого народу до Ваших рук, мій Вожде». Гітлер прийняв це з задоволенням до відома; про Карпатську Україну вже ніде не було згадки. Її доля вже не цікавила Німеччину, яка відмовилася гарантувати кордони Карпатської України, устійнені віденським арбітражем. З розвитком німецько-радянських переговорів вирішилась і доля Карпатської України.

Уряд Карпатської України був свідомий, що будь-яка структуральна зміна федерації за існуючих політичних умов може мати за наслідок окупацію й поневолення країни сусі-

дами. Натомість федерація давала великі можливості національного та державного розвитку й економічного скріплення, і тому цей уряд всеціло її підтримував. У цьому було основне розходження в поглядах на федерацію між урядами Карпатської України і Словаччини. У зв'язку з цим хочемо для історичної правди ствердити, що уряд Словаччини не інформував уряд Карпатської України про свої політичні наміри, зв'язані з виходом з федерації. Уважаємо, що для такого обов'язку існували певні підстави політичного порядку. Їх бачимо в нашій спільній віковій протиугорській боротьбі за права наших народів, у нашому братерстві і в нашому політичному партнерстві в одній федерації. Не маємо наміру розглядати тут взаємини обох урядів за часів федерації. Хочемо тільки ствердити, що вони були як цілість добросусідські, хоч деякі члени словацького уряду не ставилися до нас доброзичливо. Маємо на думці подію, що сталася в квітні 1939 року під час прийняття членів словацького уряду в президента Тісо. Під час розмови про останні події один член уряду сказав під загальний сміх інших: «А тепер Волошин може понести свою Україну в рюкзаку». У той же день на Угорщині відбувалися торжества з перемогою над Карпатською Україною. З церковних проповідниць Остригому, Будапешту та інших міст падали слова ненависти високих католицьких достойників, в яких наголошувано потреби «викоренити й залізом випалити український дух у наших історичних Карпатах». Ми можемо розуміти подібні «християнські» заяви угорців, але навіть по тридцятьох роках не можемо зрозуміти причини веселости католицьких членів словацького уряду в час великої національної трагедії Карпатської України, спричиненої нашим спільним ворогом.

ТЕПЕРІШНІЙ СТАН

Кінець другої світової війни докорінно змінив дотогочасний уклад сил і ролі політичних партнерів у Центрально-Східній Європі. Радянський Союз, армія якого зайняла майже половину Європи, став вирішальним політичним, стратегічним та економічним чинником у цьому просторі. На відміну до вислідів першої світової війни, коли українська державна територія була розділена між чотирма державами, цього разу наступило територіальне об'єднання. Не будемо розглядати тут форми й способи цих актів, хочемо тільки ствердити, що приєднанням Західньої та Карпатської України до Української РСР перший раз у новітній історії був міжнародно-правно визнаний їх український національний і державний характер. З погляду державних інтересів суверенної України та сучасних розрахунків сусідів на ці території це — акт корисний і великої політичної ваги. По тисячі років з'єднана українська державна територія знову сягає через Карпати вглиб Центральної Європи.

Трагічна доля воєнної руїни другої світової війни не поминула Пряшівщини. Зруйновані села, знищені родини, страшна нужда і коло семи тисяч свіжих могил синів Пряшівщини і Карпатської України коло Дуклі, членів чехо-словацької армії генерала Свободи, і непорахованих могил цивільного населення творять дальший баянс жертв і незавидної долі нашого населення.

Приєднання Карпатської України до Української РСР без сумніву мало значний вплив і на пробудження національних почувань на Пряшівщині. Вже 1 березня 1945 зійшлися в місті Пряшеві делегати сільських рад на свій з'їзд, на якому обрано Українську народну раду Пряшівщини (УНРП) як національну й політичну репрезентацію. УНРП в окремій резолюції ясно висловилося за приналежність до великого українського народу, привітала рішення Карпатської України по цій лінії, сама однак вирішила залишити край в рамках Чехо-Словацької Республіки. Основні вимоги, що їх ставила УНРП, були наступні:

- 1) Пропорційне представництво русинів-українців у Словацькій народній раді;
- 2) пропорційне представництво в органах центральної державної адміністрації, судах тощо;
- 3) створення русинських-українських шкіл у районах, де живуть русини-українці;
- 4) уможливлення русинам-українцям якнайширших культурних зв'язків з Україною, передусім з Закарпатською областю, і вислання туди студентів на науку.

Меморандум був висланий компетентним державним установам, як також Словацькій народній раді, яка розглядала його на нараді 26 травня 1945 і висловила таку оцінку:

«З великою радістю і щирим зацікавленням слідкуємо за історично ще не завершеним об'єднуючим процесом другого найбільшого слов'янського народу — українського... У словацькому і чехо-словацькому державному ставленні до українського населення раз на завжди повинно зникнути якнебудь шовіністичне і фашистське прагнення, щоб денационалізувати українців або перешкоджати плеканню української національної свідомості серед українського населення Словаччини».

Словацька національна рада поставилася позитивно і до вимог УНРП, схваливши такі рішення:

- а) В СНР забезпечено для українців, що живуть на Словаччині, відповідне число місць для представників, делегованих УНРП;
- б) СНР доброзичливо ставитиметься до тих, що бажають поступити на державну чи публічну працю без уваги на їх українську національну приналежність;
- в) при уряді уповноваженого при СНР для шкільництва й виховання буде створений український реферат, який підлягатиме безпосередньо уповноваженому.

Далі СНР докладно розглядає способи і форми розв'язання справ шкільництва і виховання взагалі. Ці рішення є позитивні і корисні та сприйнятні для русинів-українців. При кінці відповіді СНР на меморандум УНРП є ще цікаве речення: «Відкидаємо дотеперішню національну політику в шкільних справах, яка вела до денаціоналізації українського-русинського населення Словаччини...» За СНР підписав цю відповідь також і д-р Гусак, нинішній керівний політичний муж Чехо-Словаччини (цитовано за «Нове життя», ч. 39, від 17 березня 1968, Пряшів).

Повну гарантію культурних і національних прав СНР для русинів-українців Пряшівщини треба розуміти як свідоцтво доби після страшною руйни другої світової війни і як побоювання, що Пряшівщина може висловитися за приєднання до України, як це сталося з Карпатською Україною.

Добра і корисна праця УНРП закінчилася в грудні 1952, коли вона на «наказ згори» мусіла припинити свою діяльність. Зрозуміло, що справжні причини припинення її діяльності ніколи не були подані до публічного відома. Як головний аргумент подано, що УНРП і після перемоги «над реакцією в ЧСР у лютому 1968» присвоювала собі право заступати інтереси русинів-українців. Отже не можливо, щоб побіч комуністичної партії існувала ще якась інша установа для оборони національних прав. У той час уже велася завзята кампанія проти деяких осіб з культурно-громадського життя Пряшівщини, яких обвинувачувано в «українському буржуазному націоналізмі». Ліквідовано також «Український реферат», державну руську учительську семінарію та ін. У той час права русинів-українців не були забезпечені в конституції. Навіть таке невинне гасло: «що греко-католик, то русин» — було проголошене націоналістичним. Словацькі шовіністичні кола зорієтувались у тому, що для їх цілей на Пряшівщині в ту добу назва русин-русини була більш небезпечна, ніж українець. Це впливало з того, що місцеве населення визначало свою національність нашою старою історичною назвою і при переписі населення виказало високий відсоток русинів. Пряшівщина національно завжди стояла твердо на стародавній історичній назві «русин, русини». Тим то і пояснюється, що слову «русин» словацькі офіційні кола почали приписувати зовсім інше значення. «Русинство розуміється як політично-ідеологічний фактор, а не як ступінь національної свідомості, тому воно було заборонене. А коли ж про приналежність до українського народу ми ще не встигли його (населення — В. Ш.) переконати, йому залишалася рубрика словака». Так пояснюють цю проблему наші браття на Пряшівщині («Дружно вперед», ч. 9, вересень 1968, стор. 5). Органи державної безпеки, видаючи громадянські посвідчення, відмовлялися записувати національність «русин», мовляв, «у нас такої національності нема». У таких випадках записували просто «словак» (Байцура, стор. 134). Хто виразно називав себе українцем, той попадав під озна-

чення «буржуазного націоналіста». Не диво, що в такій штучно і злобно створеній ситуації національна статистика населення Пряшівщини була сильно покручена. У цю добу на Словаччині були вже при кермі ті самі чинники, які за Словацької Держави знищили на Пряшівщині коло ста русинських шкіл, про що згадує резолюція УНРП від 12 серпня 1949.

До створення нової організації для русинів-українців Пряшівщини під назвою Культурний союз українських трудящих (КСУТ) дійшло щойно в 1954 році. Особи, які були покликані заступати інтереси русинів-українців, часто наражалися на небезпеку переслідування. Виходило б, що кожному вільно виявляти себе національно й обороняти культурні та політичні права свого народу, тільки не русинам-українцям.

Подібне недоброзичливе ставлення урядових органів до русинів-українців мало місце і в справах економічних. Загальновідомий факт, що під час останньої війни найбільше потерпіла саме Пряшівщина, якій у відбудові присвячено найменше уваги. Не менше відомий також факт, що потерпілі русини-українці ще десятиліття по війні жили в землянках. Для ілюстрації подаємо, що в Межилабірській окрузі з 49 сіл знищено цілковито 18 («Гляс люду» від 2 березня 1945); у Свидницькій окрузі з 4 860 хат було знищених 2 135. Шкода подавалася на 177 мільйонів корон («Пряшівщина», 24 травня 1945). Подібна ситуація була і в інших округах, заселених русинами-українцями. Бражає, що при всіх деклараціях про демократизм і соціалізм саме цих елементів найменше можна знайти у відношенні до русинів-українців. Вони не були трактовані як рівноправні громадяни; принесені ними жертви в боротьбі з німецьким фашизмом не були брані державними чинниками до належної уваги, і русинів-українців офіційні чинники звели до ролі жебраків. Такий стан найкраще ілюструє заява словака д-ра Окалі, члена урядової підкомісії для національних меншостей, в тому числі також і русинів-українців, який сказав: «Нехай наставлять (русини-українці — В. Ш.) долоні, а якщо нам захочеться, так до тої долоні щось з цієї демократії кинемо» («Дружно вперед», ч. 9, вересень 1968).

Очевидно, що створену офіційну атмосферу проти русинів-українців використовувала частина словацької преси, головне місцева, як «Смена» і «Виходословенске новіни», а часом і центральна «Правда» в Братіславі, для крайньо шовіністичних цілей. Доходило до того, що учителям русинам-українцями вибивали вікна в помешканнях, їх публічно зневажали, почали появлятися написи на мурах: «українці вон», поспіпались організовано вимоги, щоб усіх учителів русинів-українців звільнити з праці тощо. Для порівняння треба ствердити, що чехи ніколи не поводитися так із словаками.

Хочемо вірити, що, не зважаючи на такі негативні явища, керівні мужі Словацької СР зрозуміють історичну відпо-

відальність за співжиття з іншими національними групами в їх державі і поведуть творчу, конструктивну програму співпраці, основану на взаємному довір'ї. Потреба такої постави зумовлена й тим, що національні меншості Словаччини — угорці, русини-українці та поляки — діють в обороні своїх прав координовано з ширшим засягом. Джерелом їхнього права є нова конституція 1968 року, яка має відповідні статті: «Приналежність до котроїнебудь національності не може бути жадному громадянину перешкодою для його участі в політичному, господарському та суспільному житті... Всі форми натиску, спрямовані на денационалізацію, є заборонені...» Постанови ясні. Бажаним є, щоб і застосування їх у житті було також ясне. Це зліквідує досить гостру національну проблему в Словаччині, в тому числі передусім на Пряшівщині, скріпить потрібне взаємне довір'я. Добрі діла можуть зробити й малий словацький народ — великим.

СЛОВАЧЧИНА — СУСІД УКРАЇНИ

Словаччина, як безпосередній сусід України, лежить у стратегічно важливому центрі Дунайської котловини, в наслідок чого вона повинна бути природним союзником України. На користь такої тези промовляють, крім політичних, економічних і кровно-братніх факторів, близькість мови, побуту, народної культури і навіть вдачі. Як розвиток політичного життя за останніх п'ятдесят років показав, Словаччина не знайшла задоволення своїх національних та політичних прагнень у рамках першої Чехо-Словаччини, у великій мірі не знайшла його і в добу Словацької Держави; тільки час та історія покажуть, яка буде дальша доля сучасної федерації та роля Словаччини в ній.

Беручи до уваги стратегічну вагу цього простору, навряд чи сусіди Словаччини, які постійно зазіхають на неї, залишать її в майбутньому без уваги. Тому її оборона вимагає великих зусиль. Навіть такий союз, як «Мала антанта», не був спроможний у недавній минувшині оборонити національні та політичні інтереси чехів та словаків проти натиску сусідів. Цей натиск не є хвилевим витвором політичної кон'юнктури, він має тисячолітню традицію, є явищем історичним, і треба сумніватися, що він як такий самочинно зникне. Тільки змінений уклад політичних сил у даному просторі, який створить належну рівновагу, зможе внести потрібну стабілізацію. Це забезпечить державні інтереси не тільки Чехо-Словаччини, але й цілої Центрально-Східної Європи.

Україна, яка через Карпатську Україну дістається до простору Центральної Європи, є власне тим новим чинником. Вона, як незалежна держава, повинна б створити в Центрально-Східній Європі нову концепцію укладу політичних сил, і то не тільки по лінії мілітарно-стратегічній, але й еко-

номічній. Слід не забувати, що обидві світові війни велися на українській території і великою мірою за посідання цієї території. Обидві агресивні потуги — Німеччина й Росія, а відтак СРСР — змагалися за те, щоб забезпечити за собою саме простір України, як незвичайно важливого чинника для втримання й розвитку своїх імперій. Переможцем виходив звичайно той, хто забезпечив за собою посідання України. Тому незалежна українська держава стане не тільки стабілізуючим чинником у Центрально-Східній Європі, але й значно зменшить можливість німецької чи російської агресії. А це лежить у життєвому інтересі не тільки чехів та словаків, але й усіх інших народів і держав, які падали досі жертвами цих обох агресій.

*

У цьому огляді ми вказали на деякі позитивні й негативні явища в історичній минувшині русинів-українців та словаків. Із сказаного виходить, що обидва народи щиро й тісно співпрацювали в добу їх поневолення Угорщиною; в добу їх вільного розвитку за першої Чехо-Словацької Республіки, і пізніше, доходило між ними до певного відчуження та навіть виявів нетолерантності, які ми бачили з боку словацьких державних і церковних достойників. Такі явища, звичайно, не скріплюють почуття взаємного довір'я. Не маємо наміру ані підстав приписувати ці від'ємні явища на рахунок усього словацького народу. Словаки як народ здобули собі довір'я і пошану українського народу в минулому і тепер. Як приклад може послужити переїзд українців через Словаччину під час і після другої світової війни. Словаки виявили досить багато доброї волі й подавали помічну руку нашим втікачам, хоч самі ще не розуміли трагедії цих утікачів та українського народу. Сподіваємося, що тепер вони її розуміють куди краще. Ми певні, що добрі діла словацьких патріотів знайдуть у свій час з українського боку належну оцінку.

Пряшівщина — малий край, але для малої Словаччини вона стала великою проблемою. Ця проблема була для словаків правово й політично відкритою весь час за останніх п'ятдесят років, що тільки доводить, що Пряшівщина не належить до словацького етносу і є для нього національно чужою територією.

Частина словацької преси дома й на еміграції і деякі словацькі «радикальні патріоти» взялися вирішувати цю проблему своїм способом. Вони обрали просту й легку формулу: заперечили існування русинів-українців на Пряшівщині. Така теза знайшла прихильників і в деяких офіційних словацьких колах. Це нам нагадує виступи д-ра Стефана Фенцика, відомого на Карпатській Україні, коли він у двогодинних промовах переконував своїх слухачів, що «українців нет», і звичайно кінчав ці свої промови закликком: «Бийте українців». Українську націю впродовж її історичного буття багато

хто заперечував, нищив і готував їй похорон. А який вислід? Що помогли всі ті укази «всесильних, всемогутніх і найясніших» царів: Петра, Катерини, Миколи, а відтак Сталіна, Хрущова? Ними вони тільки забруднили історію власного народу, створили для нього славу історичного поневолювача та виключили його з сім'ї вільних народів світу. Можемо порадити їм тим гарячим словацьким «патріотам», щоб вони не втрачали часу та енергії для безпідставного заперечування того, що є, живе і бореться за своє право жити.

У сучасній політичній ситуації для розв'язки проблеми прятівських русинів-українців існують дві можливості: а) відірвання краю від Словаччини й приєднання його до Української ССР або б) забезпечення автономних культурних та політичних прав для Прятівщини та її українського населення в рамках словацької федерації. Як нам відомо, ніхто з відповідальних представників прятівських русинів-українців першої можливості розв'язки нині не висуває і в тому напрямі не ставить жадних домагань. Також українська преса на Заході не ставить проблеми в цій площині. Лишається до розгляду друга можливість, яка має свою правово-політичну основу не тільки в конституції словацької федеративної держави, але й у міжнародному праві. Хочемо вірити, що словацька федерація не дозволить собі «бойкотувати» власну конституцію тим, що в практичному житті заперечуватиме національно-культурні та політичні права своїх лояльних співгромадян — автохтонів русинів-українців. Таке застосування конституційних прав ішло б цілковито врозрід з традицією й духом довголітньої боротьби, що її словаки вели за здобуття конституційних вольностей і державного статусу для себе самих.

За новішої доби міжнародне право збагатилося новим терміном: «дискримінація», який знаходить певне міжнародне застосування в практичному політичному житті, головне у взаєминах між поодинокими расами, націями або їх групами. Прятівські русини-українці ставлять свої національні та культурні вимоги в цій самій площині міжнародного права і конституції власної держави і не бажать бути ніким дискриміновані на власній землі. Тому словацька федерація не може ставити їх поза дужки, відмовляючи гарантії для їх найприродніших прав національного розвитку, що нині практикують далеко менше розвинуті, новостворені держави в Азії та Африці. При цій нагоді хочемо вказати на певну послідовність законів історії, в сенсі яких сучасні політичні дії своїми наслідками сягають далеко в майбутнє. Державна мудрість полягає в тому, щоб уміти передбачити дії законів історії та їх неминучі наслідки. У другій половині двадцятого століття історія занотувала небувалий поступ по лінії усамостійнення колишніх колоній. Нема причин ані підстав сумніватися, що ті самі закони історії діють і на користь української нації на шляху до її усамостійнення. Похід до

волі можна всіляко гальмувати, але його нічим не можна зупинити.

Ми живемо в добу діалогів, у яких намагаються знайти дорогу до зближення чи співжиття навіть такі протилежні доктрини, як християнство і комунізм. Можна мати застереження щодо їх доцільності чи кінцевого висліду. Однак мусимо визнати, що такі діалоги впливають з сучасної доби, розвитку технології і фактів можливості масового нищення людства навіть на віддалених континентах.

Хоч проблема Пряшівщини не має широкого засягу, все ж таки вона є для обох партнерів проблемою першорядної ваги. До неї можна також застосувати діалог, але тільки в сенсі прийнятих досі міжнародних правових норм — природного права, конституції та законів Словацької Республіки. Історія дала цілий ряд яскравих доказів, що спекуляція національними та політичними правами іншого народу і їх заперечування у висліді не були нікому корисні. Вже сам факт, що русини-українці змушені боротися за те, що здається цілком нормальним і природним, ставить під сумнів деякі словацькі офіційні заяви доброї волі. І в політиці зобов'язує математичне правило, що завдання є вирішене остаточно тоді, коли воно вирішене правильно. Тому й ми стоїмо за цей правильний спосіб полагодження проблеми русинів-українців у Словацькій Республіці, оснований на добрій волі, законі й справедливості.

Моя „Одіссея“

НАРИСИ ДЛЯ МАЙБУТНЬОГО ІСТОРИКА

Мартин Турчин

Від лютого 1942 я працював у Берліні — в одній німецькій установі, шефом якої був Микола А. Ливицький. Разом зі мною працювали такі особи: інж. Шевченко, артист-маляр Битинський, М. Ковальський, Василь Андрієвський (помер восени 1947 на засланні в Анзвобі недалеко Братська, на річці Ангари у Східньому Сибірі), д-р Юрій Студинський, д-р М. Іванович, Є. Оборопів, магістер А. Бачинський та інші, прізвища яких я, на жаль, забув. Наша редакція нормально працювала до середини квітня 1945, коли дехто з вищезазваних були «відкомандировані» до Західньої та Південної Німеччини. З родинних причин я був примушений залишитися в Берліні аж до приходу радянської армії, за що я поплатився десятирічним засланням у спеціальному режимному таборі ч. 7 на території Східнього Сибіру — в районі Тайшету (на схід від річки Ангари, в селі Братську, аж на Усть-Куті на річці Лені).

Після здобуття Берліну радянською армією, 9 травня 1945, я подався пішки на захід: з берлінського передмістя Марієндорфу в напрямі на Улендорф. Звідси за намовою моєї колишньої дружини ми повернули на схід і через Коттбус—Герліц—Ціттау прибули до Бунцляв, де попали в репатріаційний збірний табір. Тут ми побули два-три тижні, і звідси відправлено нас залізницею (через Заган—Бреслав—Катовиці—Брно—Братіславу—Будапешт) до Суботиці в Югославії, куди ми прибули 18 червня 1945. Тут ми попали в «пересильний табір для поворотців з Німеччини», в якому жили до 11 листопада, тобто до дня перших виборів у післявоєнній Югославії. Звільнений з табору, я поїхав до Београду — до сина, який у той час жив там у нашої рідні. Після двотижневого проживання на волі в Београді таємна поліція «Озна» (Отделение за заштиту народа) вислала мене до «Центрального табору для Войводини» в Новому Саді, де я працював на різних роботах до січня 1946.

Тоді приділено інж. Булека, декількох українців і мене на працю до «Граичевинского предузеча за мостоградну» в місцевості Србабром — Автономна область Войводина. Начальником цього підприємства був російський емігрант грузинського походження інж. Готда, а його помічником — також російський емігрант інж. Іванов, який три роки тому помер у Новому Саді.

Там зібралося нас близько двадцяти осіб: старший інженер (майор) колишньої югославської королівської фльоти Баскевич з дружиною, інж. Булек, А. С. Ільченко, кубанці Житлов та Лисенко й інші, прізвищ яких сьогодні не пригадую. Ми працювали фізично разом з югославськими німцями при відбудові знищених мостів.

*

13 липня 1946 мене викликала «Озна» до Нового Саду. Після дводенного переслухання мене перевезено до Београду, де передано більшовицькій «Комендантурі міста Београду 9». Як пізніше, під час слідства в Констанці (Румунія), я довідався, я попав у руки т. зв. «українського СМЕРШ-у» при штабі одного з «українських фронтів», головнокомандувачем якого був маршал Толбухін. Донос на мене зробила одна російська емігрантка, яка була «таємним працівником» капітана «СМЕРШ-у» Марченка в Новому Саді. Тут, у Београді, мене приміщено в підвалі будинку асекураційного товариства «Росія-фожифі» на вул. Нушчіца.

На початку серпня 1946 мене перевезено до Софії в Болгарії — в штаб «СМЕРШ-у» радянської XI мото-механізованої армії, де кинуте в підвал будинку чехо-словацького посольства. Там побув я один місяць, і на початку вересня мене перевезено знову до Београду, де приміщено в підвалі будинку на вулиці Майке Євросиме ч. 33 — недалеко від собору св. Марка. Ескортували мене з самого Нового Саду якийсь майор з «Озни» в мундирі і згаданий уже капітан Марченко в цивільному.

На початку листопада мене відправлено — через Софію—Чернаводу над Дунаєм — знову в Констанцу над Чорним морем, куди я прибув 12 листопада 1946. У тюремній камері я зустрів адвоката з Букарешту Якубовича, народженого в Мамаївцях на Буковині; при кінці грудня його вивезено не відомо куди. Слідом за мною до Констанці привезено також мого доброго приятеля і знайомого з 1924 року Василя Васильовича Андрієвського, що походив з Чернігівщини. Слідчим був тут несимпатичний тип з Катеринославщини з українським прізвищем — майор Біленький.

Десь 10 або 12 січня 1947 мене приділено до транспорту в глибокій СРСР: я проїхав до станції Болград у Басарабії, щоб звідти пішки (потім на відкритій вантажній автомашині) разом з іншими в'язнями дістатися до Ізмаїлу. Я був політньому вдягнутий і тому сильно застудився. До того в Ізмаїлі я спав при стіні (на якій був лід) на бетонній підлозі, в наслідок чого я захворів на запалення легенів. Тут я пролежав один тиждень. Одного дня Андрієвського, двох незнайомих нам буковинських українців і мене закуто в кайдани і під охороною вісьмох енкаведистів на чолі з капітаном перевезено до Києва, куди ми прибули 27 січня. У будинку на вул. Короленка 33, де тоді знаходилося міністерство держав-

ної безпеки (МГБ) УРСР, вкинули мене в «бокс» — кімнатку площі одного квадратного метра. Тут при високій температурі я просидів на лавці три доби. Коли третьої ночі я втратив притомність, мене переведено в одиночку в підвалі.

Ця закамурфльована тюрма, до якої можна було дістатися тільки через подвір'я згаданого міністерства і потім через автогараж, мала чотири поверхи — два під землею і два над нею; крім цього, були ще «інші» будинки, замасковані в більшовицькому стилі. Тут я пролежав до 17 лютого 1947. Цього дня мене, цілком хворого, переслухував весь день начальник II відділу МГБ УРСР капітан Клименко. Мене там так морально «спрепарували», що я прагнув якнайшвидшого закінчення слідства, щоб піти на суд, а там... «що Бог дасть». Але «заслання на Сибір мені не минути» — таке втокмачували мені всі слідчі емгебісти. Моє слідство закінчив старший лейтенант Гусев. Слідство звичайно велося випробуваними чекістськими методами — між дванадцятою годиною ночі і п'ятою ранку; о шостій годині ти мусиш знову бути на ногах.

Після закінчення слідства (мабуть, 10 березня 1947) мене перекинено до старої, з часів цариці Катерини, тюрми десь на периферії Києва. Там я мав можливість познайомитися з своєю «справою», тобто з актом оскарження та іншими слідчими матеріалами, з яких виходило, що донос на мене зробила російська емігрантка Софія Рут («Соня»), яка за одну ніч зробилася російсько-більшовицькою гурапатріоткою; до того, моя колишня дружина Аделя Бротиславна цей донос з свого боку підтвердила. Також і Петро Кожевників (колишній член ПУН і службовець нацистського «східного міністерства») зробив своє в моїй справі. Останній належав територіяльно до того самого таборового управління в Сибірі, що й я, але там ми ніколи не мали нагоди зустрітися. Вже після мого повернення з заслання в 1957 році я довідався в Београді, що згадана С. Рут повернулася «на родину», а моя колишня дружина, змінивши прізвище, разом з синами виемігрувала за океан, де тепер, мабуть, розпинається за «єдиную неделимую».

27 березня 1947 мене поставили перед воєнним трибуналом військ МВД Київської округи, головою якого був майор з українським прізвищем Дубовик і членами два старшини (це — найвищий підстаршинський ступінь у радянській системі). Того самого дня перед цим трибуналом продефілювали: одна жінка — засуджена на вісім років; два залізничники — по десять років, один поліщук, вояк УПА — на п'ятнадцять років каторги згідно з спеціальним законом 1943 року; і я, оскаржений за статтею 58 п. 4 КК СРСР за зв'язок із закордонною буржуазією («буржуазний націоналіст») і засуджений на десять років «далеких виправних трудових таборів». Після мене суджено ще адвоката з Надвірнянщини Степаняка (псевдонім «Лекс»), з яким я познайомився в чор-

ному вороні, що віз нас з тюрми до трибуналу, і з яким я коротко розмовляв у передпокої трибуналу. З його слів я запам'ятав таке: він вів адвокатську канцелярію в Калуші, був визначним активним членом УПА (працював у ділянці пропаганди) і був схоплений непритомним у якійсь кривіці на Волині. Пізніше, в сибірському таборі, я довідався від тепер покійного генерального секретаря «Просвіти» магістра Миколи Дужого, що Степаняк, який побув у гострому слідстві аж три роки, не витримав жорстоких тортур і склав зізнання, в яких обтяжив не тільки себе самого.

Після вироку я попав до одної камери, поліщук-упівець — до іншої, а Степаняк — до камери, призначеної для засуджених на смерть. З залі трибуналу Степаняка вивели вже з закованими руками, так що я мусів годувати його, бо при вечері він не міг послуговатися своїми руками.

Наступного дня мене, мабуть, помилково перекинули до камери, де перебували перемиський єпископ Кир Йосафат та вся капітула Перемиської єпархії, в тому числі отці Решетило й Кузик, і ще десять наших хлопців-волиняків. У цій камері я побув тільки до вечірньої перевірки, коли з'ясувалося, що я попав туди помилково.

У тюрмі на вул. Короленка 33 в Києві я сидів деякий час разом з юнаком Володимиром Гайовим (псевдонім «Тарас») із Львівщини, якого з чотирма хлопцями та однією дівчиною заарештовано у Відні. Всі хлопці були засуджені на кари по 10 років, а В. Гайовий — на 25 років. Дівчину тоді не судили, бо вона лежала в камері з туберкульозною гарячкою. Але це не перешкоджало слідчому викликати її кожної ночі між 23 і 5 годиною на т. зв. «слідчі сеанси». З Гайовим я їхав в одному вагоні на Сибір, був з ним разом влітку 1947 в «колонії 601» біля Братська і пізніше, в 1950 році, зустрів його в «II шпиталі на 117 км» у туберкульозному відділі, де він, мабуть, помер.

Після «нічних сеансів» сидиш весь день невиспаний та психічно змучений на своєму ліжку і не смієш опертися на стіну, щоб випростати спину. І так до 22 години, тобто до часу, коли треба спочити. Але зараз після роздягнення починається процедура з попередньої ночі. Це триває декілька тижнів, поки тебе фізично та психічно зламають і зроблять таким м'яким, що прокленеш усе тобі найдорожче в світі. Через віконце («щпінку») постійно дивиться сторож, що стоїть у коридорі перед камерами.

У київській тюрмі я знову зустрівся з своїм приятелем В. Андрієвським, якого більшовики знайшли в Баян Луці (Боснія), в серпні 1946, куди він повернувся з Німеччини разом з своєю дружиною — сербкою родом з Баян Луки. Тут зустрів я також п. Швеця, родича колишнього члена Директорії, та інж. Романа М. Божиківського з Бережан, якого як вояка УПА арештовано разом з дружиною-наддніпрянкою десь у Карпатах.

В. Андрієвський, Гайовий, Р. Божиківський, я та багато інших — разом близько ста осіб — попали в один вагон транспорту на Сибір. Подорож з Києва до Братська на Ангари тривала з 22 квітня до 26 травня 1947. До Черемхова ми їхали залізницею, а відти баржею до Ангари до Братська. Там, недалеко від теперішнього районного центру, що тепер нараховує близько 150 тис. населення, знаходилося тоді коло 50 землянок з місцевими жителями. На віддалі 2-3 кілометрів була запроектована 601 колонія «Ангарського виправно-трудового табору», яка належала до VI відділу. Таких відділів «Ангарлаг» нараховував сім — на трасі нової залізничної лінії довжиною 280 км. Наш VI відділ був найдалі висунений на схід — перед нами плила бурхлива Ангара.

У нашому транспорті було близько 4 тис. осіб. З кінця травня по 7 листопада (тобто до річниці «жовтневої революції») ми проклали 200 км нового залізничного шляху, по якому пройшов перший пробний поїзд. У нас не було жодної «техніки» — крім лопат, джаганів, тачок і власних рук та ніг. Другу частину цієї залізниці, яку мав прокласти «Ангарлаг» аж по місцевість Усть-Кут над Леною, і міст на Ангари, ми почали будувати на початку 1948 року. Віддаль від Тайшету (на транссибірській магістралі) — тобто нової стратегічної залізничної лінії через Братськ—Заярськ до Усть-Кута — становить 700 км. Дальше будування цієї важливої залізниці, що виходить аж на Охотське море, довжиною 5 тис. км, виконували в'язні інших таборів. На цій залізниці в'язні побудували також дерев'яне місто з назвою Комсомольськ — місто комуністичної молоді, хоч будували його «комсомольці» у віці 47—50 років. Коли в 1955 році радянська преса розписалася про цю залізничну трасу, сказано тоді, що і залізницю, і місто Комсомольськ побудувала... ленинська комуністична молодь (!).

Сталінські сибірські концтабори майже доценту пожерли півмільйонну японську армію, яка була розташована в Манджурії і скапітулювала перед російською армією в 1945 році. Десь у 1950—51 роках репатріювалися до Японії тільки мізерні рештки цієї армії, і то в оплаканому стані здоров'я.

У липні 1947 я захворів і попав у новозаснований лазарет VI відділу в малому селі Анзваба, що лежить 30 км від Братська. Там я пролежав декілька тижнів, а потім, до жовтня, — в колонії 608. Тому що мій стан здоров'я аж ніяк не поправлявся, мене та ще 25 в'язнів, як оселедців, упаковали в один «джіп» і повезли в лікарню на «пункті 117 км», яка мала число II. Там я пролежав три тижні, і після цього мене перекинули в сільсько-господарську колонію «Радгоспу 12» (у підвідділ «Караул»), де старшим бухгалтером був колишній сотник Петенко, кубанець, полонений у Німеччині і засланий на Сибір. Центр радгоспу знаходився в селищі Соняві.

Тут я прожив майже один рік (1947—48), щоб звідти бути відправленим в уже згадану лікарню П. Якраз у той час на території «Ангарлагу» створювалися окремі колонії т. зв. «Озерлагу» (отдельного закрытого режимного лагеря). Я був помічником книговода «матеріального стола» (обмундирування в'язнів). Після ліквідації лікарні я як один з останніх таборян — офіційно: «заключенний», а скорочено: «зек» — влітку 1949 року попав далі на захід, тобто на 49 км від Тайшету, містечка на трнссибірській магістралі, де тоді знаходилися центральні майстерні управління «Ангарлагу». Там у лікарні я зустрів Петра А. Зленка з Праги, родом з Гайсина, колишнього сотника армії УНР, видавця газети «Український тиждень», який був арештований у Празі в 1946 році, де працював у державній бібліотеці; його вивезли з іншими пражськими українцями до Києва і там засудили на заслання. Він помер десь у 1951—52 роках у таборі. З розмови з ним знаю, що залишив дружину-чешку. Зустрів я також Ярослава І. Білинського, гімназійного вчителя з Самбірщини, арештованого 1945—46 року у Львові.

*

Коли 1 січня 1950 вже офіційно створено «Озерлаг», тобто багато колоній колишнього «Ангарлагу» перейшло в його управління, то разом з ліквідацією центральних майстерень (де головним бухгалтером була чудесна людина — Іван А. Фірсуєн з Полтави) мене та інших в'язнів перекинуто в березні поза Залярськ, куди переміщено управління «Ангарлагу» з Тайшету, — на станцію Чорна. Тут відділено політичних в'язнів від кримінальних, які творили більшість у колоніях «Ангарлагу»; їх перевезено на захід — у вихідний пункт нашої траси, в Тайшет, де тепер знаходилося управління «Озерлагу».

З пересильного пункту я попав з двома товаришами в жіночу колонію ч. 050. Усі колонії «Озерлагу» мали як першу цифру «0», що означало першу літеру назви табору. У цій колонії перебували українські селянки-інваліди з Станіславівської та Дрогобицької областей, між ними декілька естонок, латишок та литовок, дві австрійки і декілька московських єврейок; з останніх пригадую пані Гольднер, мовознавця з одного всесоюзних міністерств. У колонії був також родильний дім з дитячим садком, у якому було понад 200 дітей у віці від одного місяця до чотирьох років. Ці діти силою обставин зараховувалися до категорії в'язнів, хоч не мали жодного судового вироку.

Тут я працював як книговод «матеріального стола». Нас, чоловіків, було в колонії 12-13 осіб. Ми жили у відокремленому бараці за двома перегородами з колоючого дроту і виконували такі роботи: ковальські, мулярські, стельмаські, шевські, кравецькі та інші. Був між нами гінеколог, поляк з Кельць, та виконроб («прораб»). Більшість творили українці, крім них було двоє грузинів, троє росіян і згаданий поляк.

У колонії ч. 050 я познайомився з панею Бойчук з Коломиї, яка завідувала хліборізкою, і з напею О. Нітинською, учителькою з Письменичан, яка була коменданткою бригади інвалідів — неписьмених жінок-селянок, які різні посвідчення (наприклад, про отримання таборового мундира) підписували хрестиками, завіреними підписом бригадира Нітинської. З останньою я зустрівся в 1956 році на волі. Була тут ще гімназійна учителька зі Львова, прізвище якої я, на жаль, забув; здається, що вона називалася Кисілевська.

Восени 1950 року я захворів нервово: почав психічно заламуватися, уникав зустрічей з людьми, пробував отруїтися чорнильними таблетками і жилеткою перерізав жили на лівій руці. Але завжди хтось мене рятував. У грудні я вийшов з барака при сильному морозі тільки в білизні, постояв деякий час в убиральні, щоб застудитися. Від простуди я дістав плеврит, і мене напівпритомного майже ціла колонія жінок відправила до воріт табору, а звідси під озброєною охороною перевезено до лікарні IV — на «пункті 47 км», недалеко від селищ Короленкове—Шевченкове, 8-9 км від нашої колонії, що лежала осторонь залізничного шляху в тайзі.

Між «начальством» колонії я зустрів земляка-буковинця, який працював зоотехніком. Він ставився до мене досить холодно, мабуть, тому, що був москвофілом. Зате головний бухгалтер (тобто мій безпосередній зверхник), партієць-білорус Голубченко, поведився дуже гарно: хоч він сам не курив, постійно постачав мені махорку, кладучи її в шухляду мого стола звичайно тоді, коли мав до мене якусь службову справу, так щоб ніхто не бачив. Зі мною працювали дві пані: полька Познанська й одна росіянка. Голубченкова канцелярія знаходилася поза табором, у т. зв. штабному будинку.

Головним лікарем був майор медичної служби, росіянин — гіркий п'яниця; родильним домом завідувала капітан медслужби Коровіна, мабуть, єврейка, яка мала до помічі декілька лікаррок-в'язнів, між ними пані Горкіну, і двох молодих росіянок — вільних лікаррок-стажисток. Діти, що тут народжувалися, не походили від чоловіків-в'язнів, а від великих та малих начальників, у тому числі і від солдатів, які гвалтували жінок та дівчат.

У лікарні IV в мене, крім плевриту, відкрито також туберкульозу легенів. Тут працював у невро-психіатричному відділі львівський лікар д-р Бачинський (припадав на одну ногу). У цій лікарні я пролежав до 14 липня 1951. Після цього, діставши «першу категорію працездатности», я перейшов у туберкульозну колонію 022 на «пункті 176 км», де залишився до звільнення з сталінських таборів, тобто до 7 січня 1956. Про цей період не можу написати нічого втішного.

Важка праця, з огляду на мою категорію, довела мене до жахливого фізичного стану: я хитався при найменшому подуві вітру, з мене залишилася тільки тинь — шкіра й кості. У другій половині 1952 року мене послали з тяжкою неврозозю в стаціонар, і тільки завдяки заходам генерала мед-

служби проф. д-ра фон Беккера та лікаря з Берліну д-ра Горіса (обидва німецькі військовополонені) я знову став нормальною людиною і міг працювати, але вже не на лісових роботах, бо з огляду на фізичне виснаження я отримав тепер категорію інваліда. Я працював то нічним санітаром, то носив воду для кухні та лазні; двічі працював книговодом — перший раз у 1952 році, а другий — від 1955 року до звільнення.

Тут я зустрів багато українців із східних та західних областей, між ними також генерала О. Грекова, який завідував хліборізкою, д-ра В. Горбового, непрацездатного інваліда, магістра М. Дужого, з відкритою туберкульозою, та інших. Влітку 1952 (або 1953) року тут помер д-р Володимир Бірчак, якого поховали в Чукші. А лікаря д-ра Кандибу, зять генерала О. Тарнавського, я помагав нести на носилах десять кілометрів через тайгу до лікарні в селищі Чукша, де він помер у наслідок паралічу 1955 року. Від таборян-в'язнів, що прибули в нашу колонію, я чув, що в їхніх районах побували єпископ Чарнецький та апостольський візитатор о. д-р Петро Вергун. Був між нами також один литовський католицький єпископ, а з литовським священиком Станіславом К. Йокасом впродовж довгого часу я носив разом воду до кухні. Був тут угорець-єзуїт Гарангозо, а з ним василіянин із Закарпаття, призвища якого я, на жаль, не пам'ятаю. По табору ходив наш священик Михайло Собаль, який психічно захворів у наслідок удару в голову і цілими днями співав релігійні пісні, переплітаючи їх чужомовними словами. Коли таборова адміністрація забрала в нього молитовник, він кожного з начальства вітав словами: «Буржую, віддай молитовник». У бараках, серед в'язнів, він був дуже ввічливий, ніколи не співав; у кожному неділю та свята він вітав нас християнськими привітаннями, зокрема тоді, коли ми виходили на роботу; кожного ранку він благословив воду в збірнику коло кухні.

*

Після десятирічної каторги в сталінських концтаборах у Східному Сибірі мені вдалося як інвалідові, в наслідок окремих заходів мого (тепер уже покійного) брата, повернутися з Азії в Європу — на західноукраїнські землі, в Коломию, де я народився і куди повернувся майже як чужа людина після сорокрічної відсутности. З Сибіру я їхав залізницею від 2 до 12 лютого 1956 через Москву—Київ—Львів—Стрий—Станиславів з 12-годинною затримкою в Москві. Зі Львова я їхав через Стрий, бо міст на Дністрі біля Єзуполя ще не був відбудований; також залізнична лінія, що веде до Станиславова через Бучач, залишалася тоді без рейок, заросла бур'яном, і на цьому шляху також не було тоді моста через Дністер. Десь на початку 1957 року міст біля Єзуполя був готовий, так що поїзди з Черновець не потребують уже їхати через Стрий на Львів.

Негайно після прибуття в Коломию я мусів зголоситися з документами, що їх дістав при звільненні з концтабору,

в обласному управлінні МВД в Станиславові. Там відобрано мені ці документи, і я до кінця серпня 1956 жив без будь-яких документів, так би мовити, «на правах горобця». Важко було жити, деколи навіть важче, ніж у сибірському концтаборі, голодному між своїми і без даху над головою. Тут я знову звернувся до югославської амбасаді в Москві (перший раз я звернувся до неї через таборову адміністрацію в 1955 році), щоб мені як югославському громадянину допомогли репатріюватися до мого сина в Београді. Тільки через рік, на інтервенцію мого сина в югославських міністерствах внутрішніх і зовнішніх справ, мені вдалося отримати югославський паспорт поворотця.

20 січня 1957 я поїхав у Москву, щоб дістати румунську транзитну візу, і таки того самого дня вечором подався з Москви через Київ—Роздільну (тепер Котовське) до прикордонної станції Інґені, а звідти до Букарешту, де по трьох годинах мав поїзд до Београду — через Турн Северін і Вршац. Подорож тривала майже цілий тиждень — до Београду я прибув 26 січня.

Спершу прийняли мене тут з недовір'ям і дивувалися, як мені, українцеві, вдалося після десяти років вирватися з радянського «раю». Були також підозріння, що я прибув «за спеціальним завданням» як агент; у той час стосунки між ФНРЮ і СРСР були більш ніж холодні, а то й ворожі. Лише після довгих розмов мені вдалося розвіяти різні сумніви і включитися у вільне життя.

За залізничний квиток Коломия—Київ—Москва та Москва—Київ—Котовське—Інґені—Букарешт—Београд я заплатив тоді 600 карбованців, тобто більш-менш місячний заробіток учителя, книговода тощо. А яка вартість тих 600 крб, якщо купувати харчі? Це — або 400 кг чорного хліба, або 40 кг волового м'яса III кляси, або 20 кг не першосортної ковбаси, або 60 кг цукру.

У мене не було тоді своїх грошей. Чекати на репатріацію через Червоний хрест означало залишитися ще один рік в СРСР. Якраз тоді, коли вирішувалася доля мого виїзду до Югославії, на Угорщині спалахнула революція, так що коротший шлях через Закарпаття і прикордонну станцію Чоп, а далі Будапешт—Суботиця—Београд — мусів для мене відпасти. На мое прохання, робітники Коломийського будівельного управління, де я працював декілька місяців робітником (а пізніше бухгалтером), зібрали своїми малими, але щедрими пожертвами ці потрібні мені 600 карбованців і тим уможливили мені виїзд поза кордони СРСР.

*

Тепер я працюю як скромний службовець. Однак я задоволений цією посадою і щасливий доживаю свого віку, впевнений, що всі ті страхіття, що їх пережив у сталінських концтаборах уже більше не повторяться. Хоч я важко поплатився за співпрацю з німцями «хлібом у сталінських та-

борах», я залишився тим, ким був у молодості. Я твердо вірю в краще майбутнє нашого народу.

*

Після написання фрагменту моїх спогадів мені нагадалося:

У колонії 022 я чув від прибулих туди з таборів Західного Сибіру в'язнів, що проф. Нагірний (імени його, на жаль, не пам'ятаю) з Праги, з яким я познайомився під час моєї праці в Берліні, помер в одному з західньосибірських концтаборів десь між 1950 і 1952 роками.

При згаданій затримці в Москві (після мого звільнення) я зустрівся на Київському вокзалі з одним львов'янином, другом-поворотцем з концтаборів, який оповів мені дещо про ув'язненого в Сибірі митрополита Йосифа Сліпого, що тоді перебував у домі інвалідів у Єнісейську, де панував суворий касарняний режим. Одного разу високопреосвященний Кир Йосиф відвідав тамошню православну церкву: зараз до нього підійшли священики, що відправляли Богослуження, з словами: «Владико, благослови». Але коли вони пізніше довідалися, що йдеться про українського «уніятського митрополита», більше до нього не підходили і благословення не просили.

Марксизм в ідеологічній облозі

З приводу нової книжки Мілована Джіласа*

«Великі філософські проблеми вимагають тактики, яку застосували гебреї у підкоренні Єрихону і його внутрішніх трояндних садів: не атакувати прямо, оточувати їх помалу, скорочуючи за кожним разом відстань і втримуючи безнастанно у повітрі драматичний звук сурми. В ідеологічній облозі саме драматична мелодія втримує яскраву свідомість тих проблем, що творять драму ідей».

Ортега-і-Гассет, «Що таке філософія?»

«Комунізм і його суть постійно набирають то однієї, то другої форми. Без такої зміни він не може навіть існувати. Отож ті зміни вимагають безнастанної аналізи і глибших студій вже відомих правд».

Мілован Джілас, «Нова кляса»

Вищенаведені цитати визначають характер, вагу і спрямування останньої книжки Мілована Джіласа. Та не тільки останньої. Думки, висловлені в його книжках, неначе творять вісь, навколо якої обертаються і попередні його твори, що їх можна включити у сферу советознавства. «Недосконале суспільство» завершує авторову неформальну «трилогію» на тему комунізму. Сам автор відзначає пов'язаність останньої книжки з першою піднаголовком «По за нову клясу», підкреслюючи цим свій намір продовжувати, розвивати і поширювати тематику своєї першої книжки «Нова кляса». На перший погляд друга книжка того циклу «Розмови із Сталіном» стоїть ніби збоку і не укладається в якийсь один задум. Але коли ми ближче до неї приглянемося, побачимо, що вона тво-

рить дуже важливу ланку у продуманій і цілеспрямованій «трилогії». Тому з уваги на спільний задум та спрямування треба розцінювати усі три книжки як частини однієї цілоти.

Ми пригадуємо, що вплив першої книжки Джіласа на читацьку публіку був колосальний. Багато про неї дискутували, писали та її коментували не тільки журналісти й радіо та телокomentатори, але й різні спеціалісти політичних і соціальних наук, зокрема т. зв. советологи, а назва її «Нова кляса» стала своєрідною крилатою фразою та невід'ємною частиною сучасного політичного словника, на подобу «залізної завіси» тощо.

Велику частину того незвичайного схвилювання громадської думки треба приписати моментів несподіванки: адже це високий достойник у кому-

* *Milovan Djilas. The Unperfect Society. Beyond the New Class. Harcourt, New York, 1969, 267 pp.*

ністичній ієрархії написав книжку проти комунізму. Книжки Джіласа можна оцінювати як зброю з аспекту боротьби з комунізмом. А в кожній війні велику роль відіграє момент несподіванки, заскочення.

Сам Джілас прекрасно здає собі справу з того, що його книжки не відзначаються якоюсь винятковою вагою, якщо йдеться про чисто пізнавальний аспект. Ані як джерело інформації про комунізм, ані як його інтерпретація вони не являють собою чогось надзвичайного чи оригінального. Джілас у вступі до «Нової кляси» заявляє: «Майже все в цій книжці викладене деінде, в інший спосіб. Може знайдуться тут новий аромат, нове забарвлення і настрої і трохи нових думок». Це не звичайна авторська скромність, а ствердження факту.

Бо дійсно слово правди про речі, про які говорить Джілас, було сказане перед ним різними авторами, розмаїтого калібру знання, досвіду і підходу. Абстрагуючися від давніших критиків ортодоксального марксизму (з якого розвинувся комунізм), — чи це будуть ревізіоністи соціал-демократичної школи, чи великі гуманісти типу Івана Франка і Томи Г. Масарика, — можна спинитися на критиках доби більшовизму, які багатством об'єктивного матеріалу, шириною досвіду і глибиною аналізу дають нам не тільки достовірну й переконливу картину реального стану речей, але й основу для вгляду в їх екзистенціальну суть.

Розгляд писань тих авторів не лежить у пляні нашого огляду. Але не можна не згадати, на жаль, не оцінених у нас публіцистів українського визвольного руху — Полтави, Горнового і Кужіля, і то тому, що в них ми знаходимо фактично усі

ті елементи й засоби критики радянської системи й марксистської теорії, що їх розвинув й застосував Джілас. Навіть голосний концепт «Нової кляси» виступає у них дуже виразно під назвою «нової кляси більшовицьких вельмож». Термін «вельможі» має для українського читача окремі емоційні обертони з уваги на історичне минуле, але зміст його тотожний з Джіласовою «ноюю клясою».

Метою попередніх зауваг не є обезцінення творів Джіласа. Радше навпаки, вони підкреслюють вагу Джіласа як автора. Безсумнівний публіцистичний талант, скріплений знанням проблематики і незвичайним життєвим досвідом, ставить його у перші ряди компетентних і цікавих авторів на тему комунізму.

Але ерудиція, непомильна аргументація, гострота аналізу, ясність викладу і добрий літературний стиль — це тільки одна сторона медалі. Другу сторону творить те, що Ортега назвав «драматичною мелодією», яка не в меншій мірі «відповідальна» за велику популярність писань Джіласа. До тієї «драматичної мелодії» сприяються в першу чергу попередня біографія Джіласа — його фанатична віра в комунізм, його віддана аж до самозаперечення праця і боротьба для перемоги комунізму в Югославії, його карколомна кар'єра на службі комуністичної партії і держави.

До речі, Джілас поводитьсь так, ніби застосовуючи пораду Ортеги. Кожна його книжка є немов символічний обхід кремлівських мурів; кожна з них завдає болючого удару не з тих самих позицій, але з щораз ближчої відстані і за кожним разом у більш вразливе місце.

Перший обхід — це «Нова кляса» з її аналізою радянської системи. Це точна, реалістична картина практики комунізму там, де комуністична партія перемогла й одержала змогу реалізувати свої теорії і будувати обіцяне безкласове суспільство. Основний задум книжки — виявити розбіжності між теорією комунізму і базованою на ній практикою. Автор з особливим натиском підкреслює цю розбіжність між визнаним ідеалом марксизму і соціальною та політичною реальністю, створеною тріумфуючими привладними комуністичними партіями. Суттєва теза Джіласа загальновідома: переможна комуністична партія створила в СРСР не безкласове, а нове класове суспільство, в якому старі експлуаторські класи заступлені новоствореною клясою політичної бюрократії. Він каже: «На відміну від давніших революцій, комуністична революція, проведена в ім'я скасування клас, принесла найбільш повне панування єдиної нової кляси. Все інше це облуда та ілюзія» («Нова кляса», стор. 36). І власне політичний характер нової кляси — бюрократії, опертої на монополію влади, власности й ідеології, відрізняє її від усіх давніших пануючих класів та типів бюрократії. Її можливості експлуатації суспільства поширені до небувалих досі розмірів.

Творцем нової кляси і нового соціального порядку був Сталін, дійсний продовжувач діла Леніна. З пізнішої перспективи Ленін був тільки неначе предтечею Сталіна, проклавши йому дорогу створенням централизованій і дисциплінованій комуністичній партії більшовиків, захопленням при її допомозі влади на терені колишньої Російської імперії та жорстокою розправою з усіма опозиційними, антикомуністичними

силами. У плані продовження та завершення діла свого попередника Сталін розправився з внутрішньою опозицією в партії і приступив до будови нового соціального порядку, до формування нового суспільства. Наріжним каменем того суспільства стала нова кляса політичної бюрократії. Ядро її створив звичайно Ленін, бо вона розвинулася з комуністичної партії, але цюйно Сталін розбудував її у завершену, замкнену клясу, віддавши в її руки потрібну монополію: влади, власности й ідеології.

Сам Сталін був не тільки остаточним творцем, але й експонентом тієї бюрократичної кляси. Вона потребувала лідера саме такого типу, яким був Сталін, і тим пояснюється порівняно легка перемога Сталіна над своїми суперниками з більшим партійним стажем, заслугами та здібностями і його боготворення, відоме пізніше під назвою «культу особи».

Програмою дії, що, з одного боку, уможливила постанову нової кляси, а з другого — дала їй певну суспільну функцію і цим обґрунтувала її існування та роллю, був план індустріялізації СРСР. Усе життя без решти, усі людські і природні ресурси були підпорядковані тому плану. Чинником плянующим і контролюючим виконання пляну була нова бюрократія, а інструментом і гарантією здійснення став терор. Матеріальним здобутком нової кляси і її вождя Сталіна було створення в СРСР важкої індустрії (здійснення першого стану індустріялізації), а соціальним результатом — створення нових форм рабства в такій низхідній градації: робітництво, колгоспники, в'язні робочих таборів.

Тоді як «Нова кляса» є описом і аналізою нової системи, «Розмови із Сталіном» це не-

наче живий приклад, ілюстрація до того, як ця система функціонувала в умовах війни. Якщо йдеться про обсерваційні пункти, з яких можна було робити відповідні спостереження і висновки, то Джілас був у дуже щасливому становищі. З уваги на збіг різнорідних причин і факторів, сприятливих для Джіласа, ті обсерваційні пункти включали між іншим Кремль, приватну віллу Сталіна, штаб командуючого Другим Українським фронтом маршала Конєва, Київ, Ленінград, свіжо «визволене» українське місто Умань, а особливо Москву з її лабіринтом державної, партійної, військової і поліційної бюрократії. Джілас оком спостережливого обсерватора помічає характерні риси людських взаємин, які витворила система та її рущійна сила — партійна бюрократія.

Характерною рисою тих відносин є сервілізм у відношенні бюрократичного «начальства» знизу й ароганція та затиск згори вниз. Елімінація усього індивідуального і незалежного — це найважливіший принцип, на якому ті відносини побудовані. Той принцип Сталін і його придворна кліка намагалися застосувати у взаєминах з іншими комуністичними партіями і державами, в тому числі і з Югославією. На початку натиск у цьому напрямі був обережний і оглядний (як уся політична тактика Сталіна), але сторожкі очі Джіласа помітили тенденцію, а гострий розум проглянув далекоюсяжні наслідки, що з тієї тенденції могли виникнути. Тому вже в першому воєнному стані радянсько-югославських відносин, коли югославські комуністи не були ще при владі і просили у Сталіна допомоги, лідери комуністичної партії Югославії, а особливо Джілас, поставили опір нама-

ганням Сталіна підпорядкувати інтереси Югославії імперіальним інтересам СРСР. З поверхні дрібні тертя були вже прелюдією до пізнішого одвертого розриву. Остання розмова Джіласа із Сталіном на початку 1948 року відбулася в атмосфері поважного напруження, яке довело до витворення ситуації прямого конфлікту вже в червні того ж року. Над усіми тими відносинами панував дух Сталіна, людини сильної і безмежно жорстокої, без жадних моральних засад, тобто в основі ворожої всякої культури.

На строїнках своєї книжки Джілас неодноразово повертається до теми пов'язання між характером Сталіна і створеною ним суспільно-політичною системою та витвореними на її базі людськими відносинами. Його характеристика стилю володіння імперією в час війни неперевершена. Оскільки вона характеризує також стиль Джіласа, дозволимо собі навести деякі пасуси:

«Ставши божеством, Сталін здобув таку владу, що з часом перестав звертати увагу на змінені потреби і бажання тих, які ним захоплювалися.

«Незграбний недоросток проходив позолоченими і мармуровими імперіальними залами і всі двері перед ним відчинялися; радісні, захоплені погляди супроводили його, а вуха двораків були у постійній напрузі, щоб схопити кожне його слово. Але він, певний себе і свого діла, не звертав на це жодної уваги. Його країна була в руїнах, голодна, знеможена. Але його армії і маршали, обважнілі від товщу і медальів, оп'янілі від горілки і перемоги, вже держали під своєю стопою половину Європи, а він був переконаний, що в найближчому заході затопчуть і другу полови-

ну. Він знав, що він є однією з найбільш деспотичних осіб в історії. Але він тим не журився, бо був переконаний, що виконує призначення історії. Його сумління не було занепокоєне, не зважаючи на мільйони знищених в його ім'я й ім'я його порядку, не зважаючи на те, що тисячі його найближчих співпрацівників були знищені фізично, як зрадники, за те, що вони сумнівалися, чи він веде країну і населення до щастя, рівності і свободи» (стор. 106).

І остаточний осуд: «У загальному, Сталін був потворою, що, визнаючи абстрактні абсолютні і в основному утопічні ідеї, на практиці визнавав і міг визнавати тільки успіх — насильство, фізичну і духову екстермінацію» (стор. 191).

Джілас мусів відчувати, що дві його перші книжки не вичерпають проблематики комунізму; вони залишають його діло виявлення дійсного обличчя комунізму не завершеним. Він не міг перейти до порядку денного над його теоретичною основою. Ця незакінченість давала змогу прихильникам комунізму — дійсним, прихованим і вимушеним — вживати різні аргументи, що виправдують один або другий аспект комунізму, на подобу таких, що, мовляв, дійсність завжди різнилась від ідеалу; що у випадку СРСР винні специфічні умови, російське минуле, особистість Сталіна тощо. Тому прийшло на тому терені не до реалізації марксистської теорії, а до її викривлення і надуживань нею. Сама ж теорія залишається непорушною правдою і здійсненням ідеалом. Все, що потрібне, — це очистити її від намулу сталінської практики, повернути назад до джерел справжнього Маркса (особливо раннього) й Енгельса та орієнтува-

ти практику на їхні правдиві, хороші та гуманні ідеї.

Остання книжка Джіласа «Недосконале суспільство» розбиває такі виправдання та ілюзії. Вона атакує і розгромлює комунізм у найбільш вразливому місці, у його теоретичних основах. Так отже третій обхід мурів сучасного комунізму Джілас сполучає з ударом у саме його серце. Характерне, що Джілас робить це ніби мимохідь, зазначаючи, що він не ставить своїм завданням підірвати марксизм. Його метою є «відкриття неминучості насильства і розкладу в людині — в масі і в індивідуальних людях, — як тільки марксизм в його сукупності знаходить застосування в суспільстві або, стисло кажучи, є накинений суспільності» (стор. 72).

Насамперед Джілас приєднується до тих, що бачать корінь зла комуністичної системи у фальшивому пов'язанні комуністичної ідеології з наукою. Маркс і Енгельс, а за ними усі їхні послідовники та епігони твердили, що їх теорія є науковою, мало того, єдино науковою. Послідовно: ідеологія і система, оперта на цю теорію-науку, мусять бути єдино правильні, а слідом за цим усі інші, не узгоджені з нею чи протилежні до неї, теорії, ідеології і системи мусять уже з дефініції бути неправдивими, фальшивими і шкідливими для поступу та розвитку людства. Джілас доводить, що всі претенсії марксизму на науковість є тільки претенсіями і не мають жодної реальної основи. Вони спираються на довільні розумові конструкції, піднесені самовільно авторами до висоти непорушних наукових правд.

На цьому місці варто нагадати, що Джілас пішов тією самою дорогою, якою ішов свого часу вже згадуваний публіцист

українського підпілля Кужіль, що написав есей п. н. «Науковість діалектичного матеріалізму».*) І Кужіль, і Джілас користуються найновішими здобутками природничих наук, а передусім модерної теоретичної фізики для виявлення засадничих помилок у мисленні Маркса й Енгельса і в їх образі світу. Обидва вони аналізують відомий шостий розділ четвертої частини «Історії ВКП(б)» про «діалектичний і історичний матеріалізм», той визнаний усіма комуністами практичний катехизис, що являє собою резюме вчення Маркса-Енгельса, і приходять до тих самих висновків: теорія діалектичного матеріалізму, на якому оперта ціла світоглядова будівля марксизму, є не науковою правдою, а інтелектуальною спекуляцією (навіть не філософською системою), яких багато в історії філософії.

Маркс і Енгельс були слабо ознайомлені з сучасними їм здобутками теоретичної фізики і тому не могли їх включити до своєї «наукової» системи. Але щойно після їх смерті наступила справжня революція у фізиці, в якій головну роль відіграла теорія квантів Плянка і теорія релятивності Айнштайна. Вони дослівно викинули «наукову» теорію діалектичного матеріалізму на смітник науки. Теорія Айнштайна повалила основний закон механістичного розуміння світу, що був пануючим у часи Маркса-Енгельса: закон причиновості (на якому Маркс базував свій закон детермінізму), і замінила його категоріями ймовірності.

*) Позиції українського визвольного руху. Матеріали з рідних земель до питань боротьби за українську державу. В-во «Пролог», Мюнхен, 1948.

Не можна винуватити Маркса й Енгельса за те, що вони не могли того передбачити, але можна засуджувати їх за зарозумілість, з якою вони представляли свої теорії як вічні наукові правди. А ще більше треба обвинувачувати їхніх послідовників, що використали їх теорії для створення ошуканчої ідеології і проклямували її єдиною правдою та базою для усього інтелектуального життя, знищуючи тим чином саму можливість існування об'єктивної науки.

Зате Джілас, як і Кужіль, розрізняє наукові правди (закони), філософські гіпотези й ідеологічні принципи. Наукові правди чи закони дають такий образ світу, на який наука в даний історичний період спроможна. Її силою є можливість перевірки своїх тверджень; філософічні спекуляції сягають до прапирини і остаточної мети світу, але не дають певних даних для перевірки правдивості своїх тверджень. Ідеології віддзеркалюють переконання (віру), інтереси і культурні традиції різних суспільних груп та спільнот і тому по суті є суб'єктивними явищами, і не можна їх пов'язувати з науковими правдами. Про зв'язок між наукою і філософією Кужіль висловлюється так: «Наука не в силі дати нам відповіді на питання, що відноситься до основних філософських проблем. Образ світу, який вона нам подає, міняється з кожною добою епохальних відкриттів у природознавстві, і вона не змогла ствердити, чи кожний з цих образів є наближенням до об'єктивного образу світу, чи це образ світу, огляданий із щораз іншої точки зору» (Позиції, стор. 129). Так от наукові правди є правдами тільки якогось аспекту реальності, вони обмежені в часі і просторі.

Про стосунок ідеології до науки Джілас говорить так: «Хоч ідеологія і наука являються кінчними і невід'ємними аспектами людського шляху життя, вони різняться своїм предметом. Ідеологія зацікавлена боротьбою людини з людиною, а наука — боротьбою людини з природою. Вони різняться також в їх прагненнях і методах, бо коли ідеологія є переважно іраціональною й ідеальною, наука раціональна і реальна» (стор. 91).

З цього погляду марксизм міг бути щонайвище ідеологією. Загнивання марксизму як ідеології почалося з моментом, коли послідовники Маркса заявили, що він відкрив остаточні правди про людину і суспільство і поставили їх як непорушну догму для вірування усім людям. А втім жодних незмінних правд ані про людину, ані про суспільство немає. Тому правильно каже Джілас, що «з історичної перспективи і з погляду умов людської екзистенції марксистська філософія є раціоналістичною, стилізованою під науку містикою» (стор. 92).

Ця містика виявилася непридатною для розв'язки важливих життєвих проблем сучасної людини та народів і звідси походить основна причина сучасної кризи комунізму. Бо, на думку Джіласа, криза сталінізму в СРСР є нічим іншим, як кризою комунізму взагалі, а криза комунізму має в своїй основі кризу марксизму як ідеології, разом з її догматизованою, фальшивою концепцією світу і людини. Цю кризу викликали не економічні або, у марксистській термінології, об'єктивні фактори, але чисто людські, тобто суб'єктивні чинники, серед яких не останнє місце по-

сідає опір проти всякого примусу — фізичного чи духового.

З уваги на цю глибоку кризу комунізму т. зв. капіталістичні країни є сьогодні ближчі до ідеалів свободи і рівності, що їх комунізм поставив був як мету нового суспільного порядку. Глибокі зміни, які за останній час відбулися в високорозвинених країнах капіталістичної системи, вказують на те, що саме вони є на шляху до демократичного соціалізму або, інакше кажучи, до економічної демократії. Власне класичного капіталізму часів Маркса вже більше немає ані в Європі, ані в Америці. Великі зміни, які відбуваються у всьому світі, не можуть не захопити собою і комуністичних країн разом з СРСР. Стосовно можливостей цих змін Джілас каже: «Свобода в Східній Європі залежить у великій мірі від розвитку в Радянському Союзі, але свобода в Радянському Союзі залежить від розвитку в усьому, а не тільки в комуністичному, світі» (стор. 217).

На сучасному етапі Джілас відкидає революційне насильство як відповідну тактику і засіб для змін у напрямі свободи в комуністичних країнах. Натомість він рекомендує тактику безпосереднього заангажування усіх свободолюбних елементів для здійснення кінчних змін з середини. Вони повинні боротися відкрито, а не підпільно і збройно, проти сваволі, насильства і несправедливості, за перемогу демократичних принципів і практики. Комуністичні країни потребують сьогодні нових людей, нових ідей, нових методів і нових шляхів.

Роман Борковський

З'їзд «вірних помічників і резерви партії»

У т. зв. «ленінському ювілейному році» в Києві відбувся XXI з'їзд комсомолу України (ЛКСМУ) — 25-27 березня 1970. За всіма радянськими ритуалами не могло ж бути інакше, бо ця партійна молодіжна організація у своїй назві підкреслює, що вона «ленінська». Але самої «всенародної» компартії цей ритуал не стосується, не зважаючи, що за статутом її черговий з'їзд (XXIV) повинен був відбутися у квітні цього року. У Харкові, 13 квітня, Леонид Брежнев пообіцяв, що такий з'їзд відбудеться ще в цьому році.

На комсомольській з'їзді УРСР з'їхалося близько двох тисяч делегатів, визначених (офіційно: «обраних») обласними конференціями.

Кого представляли ці «делегати»?

У статті, опублікованій у день з'їзду в «Радянській Україні» (25. 3), та у звітній доповіді генерального секретаря ЛКСМУ Олександр Капто подав, що на Україні комсомол охоплює 4 394 000 членів (тобто 9,3% населення), з чого «майже два мільйони зайняті безпосередньо у сфері матеріального виробництва». Решта — учні загальноосвітніх середніх шкіл, студенти вищих та середніх спеціальних учбових закладів і «працівники сфери обслуговування». Не відомо, чи до останньої категорії зараховуються також комсомольські апаратники-бюрократи (вони ж «обслуговують» молодь ідеологічно та політично-організаційно) і ра-

дянські вояки, про яких немає мови у відповідних статистичних зведеннях. Не виключено, що кількість комсомольців в армії трактується як «державна таємниця». З інших радянських джерел (у тому числі з промови міністра вищої освіти Юрія Даденкова на з'їзді, який, між іншим, подав, що 95% студентів належить до комсомолу) відомий такий соціальний склад членства ЛКСМУ напередодні XXI з'їзду:

1 276 000	— робітники,
401 838	— колгоспники,
200 000	— спеціалісти народного господарства,
250 000	— працівники сфери обслуговування,
760 000	— студенти.
2 887 838	— сума вищезазначених категорій.

Коли цю суму відняти від загальної кількості, можна встановити, скільки учнівської молоді належить до комсомолу — тобто 1 506 000.

Кожному мусить впасти в очі вражаюче мала кількість сільської молоді, «безпосередньо зайнятої» в сільсько-господарському виробництві, при чому також вражає, що ця кількість подана з математичною точністю; при інших же категоріях кількість визначається з такими додатками, як «майже», «близько» чи «понад». На цьому місці треба пояснити, що до комсомолу належить молодь у віці від 15 до 28 року; молодші охоплені т. зв. піонерською організацією, старші (дехто вже

у 25 років мають можливість перейти в партію. Однак цією можливістю користується незначна кількість комсомольців. У звітній доповіді Капто ствердив: «За період від XX з'їзду (1966) комсомол рекомендував партії близько 120 тисяч своїх членів». Тобто пересічно 30 тисяч річно. Коли зважити, що за останні вісім років щорічний пересічний членський приріст становив 135 тисяч, тільки кожний четвертий комсомолец, досягнувши приписаного віку, переходив у партію.

*

Не можна не відзначити, що в комсомольському з'їзді не брали участі (тим самим не були обрані в почесну президію) такі політбюрократи КПУ: Микола Соболь та Олексій Титаренко і кандидат у цю категорію Федір Овчаренко. Перший «координує» в раді міністрів УРСР працю всіх промислових міністерств, другий відає в секретаріаті ЦК КПУ питаннями промисловости, третій є відповідальний за «ідеологічний фронт» в УРСР. Не виключене, що в той час вони «захворіли» на політичну «московську грипу», як весоюзні політбюрократи Підгорний, Косигін, Суслов та Шелепін. Після повернення Л. Брежнєва з Будапешту (6. 4) вищезгадана київська трійка знову появилася на політичному овиді УРСР при роздачі т. зв. лєнінських почесних грамот різним підприємствам в окремих областях.

*

Основною темою з'їзду були виробничі питання промисловости: зміцнення трудової дисципліни, змагання за випуск надпланової продукції тощо. Це наголошували в промовах і Петро Шелест, і О. Капто, і всі 35 «дискутантів». Тому більше ніж

дивним є факт відсутности обох партійних диктаторів (республіканського масштабу) індустріального сектора на Україні. Капто якнайвиразніше підкреслив, що «серед молодих людей є і такі, які порушують трудову і виробничу дисципліну», що на багатьох підприємствах, зокрема «на ударних будовах існує висока плінність кадрів» і що тому «треба турбуватися про створення належних побутових умов для молодих будівельників, організацію їх відпочинку і дозвілля». Ці досить евфемістські цитати не в силі закрити кризової ситуації в промисловості та будівництві і применшити майже катастрофальне становище житлових умов, що самозрозуміло мусить мати вплив і на «порушення» трудової дисципліни, і на «плінність кадрів». Бо хто з молодих людей є в стані працювати в нелюдських побутових умовах?

Другою темою з'їзду було «формування в молоді непримирности до будь-яких проявів ворожої ідеології». Усі промовці були згідні в тому, що «вороги намагаються насамперед вплинути на підрастаюче покоління» і що послідовно треба «викривати недоліки в організації політичного навчання та виховання молоді». Невже ці недоліки викликані «впливами ворогів»? І чи вони, ці «недоліки», є наслідком «гострої ідеологічної боротьби на міжнародній арені»? Усі з'їздові промовці, мабуть, не спостерегли, як вони самі заплуталися в протиріччях власної діалектики. Вони, мабуть, також свідомі, що всі шаблонні кампанійщини, штампована обрядовщина чи пренудна т. зв. політінформація є фактичною причиною всіляких «недоліків» у сфері виховання молоді, тільки вони до цього признатися

не хочуть і свою ідейну недолугість та політичну безпорадність пояснюють то «диверсією ворога», то «обстановою гострої ідеологічної боротьби». Іншими словами, збіюрократизовані комсомольські «ватажки» признаються, що їхня ідеологічна зброя виявляється такою тупою.

Крапку над «і» в цьому питанні поставив «Круглоголовий» (як у Києві називають Петра Шелеста). Отож варто подати довші цитати із з'їздового виступу генерального секретаря ЦК КПУ. Тим, хто реплікуватиме, що Шелест чи Капто — не генсеки, а тільки «перші секретарі», треба сказати, що титул генерального секретаря аж ніяк не повинен бути монополією Брежнєва. Між іншим, у другій частині своєї промови Шелест сказав:

«Формування світогляду молодого покоління проходить в умовах різкого загострення класової ідеологічної боротьби на світовій арені... Не можна ні на мить забувати, що через маси молоді проходить нині один з найвідповідальніших фронтів ідейно-політичної боротьби...»

«До кожного слова буржуазної пропаганди треба ставитись обережно, розпізнавати, що стоїть за улесливими словами, які діла за димовою завісою творять імперіялісти... Буржуазна пропаганда посилює ідеологічний натиск і на радянську молодь. Вона намагається будь-якими засобами притупити її класову пильність, посіяти думку про можливість примирення протилежних ідеологій і досягнення так званого класового миру. А дехто висловлює сподівання, що з появою нового покоління в комуністичних країнах відбудуться істотні зміни...»

«Справа йде про викриття і рішучу відсіч ідеологічним диверсіям буржуазної пропаганди часто зтяжної дії, розрахованим на багато років наперед...»

«Не можна проходити повз факти, коли окремі юнаки й дівчата мають спрошене уявлення про життя, проявляють аполітичність, схиляння перед розтлінною буржуазною культурою, утриманські настрої, непристойно поводять себе...»

«На жаль, у нас є ще окремі молоді люди, які більш усього турбуються про якусь особисту „свободу“ і мало що роблять або зовсім нічого не роблять для суспільства...»

«Треба краще оберегати молодь від згубного впливу пережитків капіталізму, ворожої пропаганди і чужої нам буржуазної моралі, з яких би джерел і якими б каналами вона не проникала в нашу країну. А цього можна досягти, коли комсомольські організації і кожний комсомолец зокрема будуть рішуче боротися з проявами буржуазної ідеології, всемірно підвищувати класову пильність молоді, допомагати їй розпізнавати підступні наміри і дії наших класових ворогів. На жаль, у нас ще буває так, коли окремі комсомольські керівники ідеологічно, як кажуть, не відшліфувалися. Дивився на такого працівника, а в нього зору на міліметри, а короткозорости на кілометри. За таких обставин людина легко може втратити політичну пильність».

Не треба, мабуть, вибачатися перед читачами за ці предовгі цитати просто тому, що вони чи не найкраще з'ясовують теперішнє становище на молодіжному фронті і то не тільки в Українській РСР, але також

і в інших національних союзних республіках та по всьому СРСР.

Ми примушені визнати, що Петро Юхимович подав в основному цікаву аналізу шукань та прагнень теперішнього радянського молодого покоління, і то в рядах самого комсомолу та серед молоді поза його організаційними рамками. Ця аналіза стосується навіть «окремих» (тобто досить значної кількості!) комсомольських керівників. Ми переконані, що П. Ю. Шелест зробив цю влучну, на нашу думку, аналізу не свідомо і наперед не запрограмовано, але, так би мовити, цілком підсвідомо. Йому ж напевне найкраще відомо, чим живе теперішнє молоде покоління і що нуртує серед нього.

Сподівання, що «з появою нового покоління в комуністичних країнах відбудуться істотні зміни», не такі вже безпідставні, як мислить Шелест та йому подібні. Навпаки, ці сподівання більш ніж реальні. Бож не з вітряками боролися на XXI з'їзді ЛКСМУ Шелест, Капто і 35 дискусантів, у тому числі 10 перших секретарів обласних комітетів комсомолу.

Пост скрипту. Заголовок для цього огляду взятий (у «ленінському році») від Леніна, який саме так окреслив роллю та завдання комсомолу. Це окреслення безліч разів було повторюване також на з'їзді.

В. П. Стахів

У видавництві «Сучасність» вийшла друком нова книжка:

ДЕНІ ДІДРО

ЖАК ФАТАЛІСТ І ЙОГО ПАН

Повний текст у перекладі Івана Кошелівця

Роман про любов і надзвичайні пригоди двох мандрівників, які їхали невідомо звідки й невідомо куди, не знаючи мети своєї подорожі.

Книжка появляється на ринку саме в той час, коли вона може стати гарним великоднім подарунком.

Роман має 280 стор. нормальної вісімки і коштує в окремих країнах:

Канада й США: 4 дол.

Німеччина: 15 НМ.

В інших країнах рівновартість 4 доларів.

Замовляти можна в усіх українських книгарнях або безпосередньо у видавництві «Сучасність».

Зміст:

ЛІТЕРАТУРА І МИСТЕЦТВО

- 5 *Патриція Килина*. Вісім мінівіршів.
- 8 *Емма Андієвська*. Герострати (уривок з роману — II).
- 30 *Юрій Коломиєць*. Дві поезії.
- 32 *Яр Славутич*. З книги «Мудрощі мандрів».
- 33 *Вадим Лесич*. Никифор з Криниці.

ДОКУМЕНТАЦІЯ І ПУБЛІКАЦІЇ

- 58 *Деклярація Закордонного Представництва УГВР*. Про становище української справи на початку 1970-их років.

НА АКТУАЛЬНІ ТЕМИ

- 68 *Іван Майстренко*. «Чи проіснує Радянський Союз до 1984 року?».
- 79 *Ростислав Л. Хомяк*. Що бачили «чесні» й «нечесні» люди.

МІЖНАРОДНІ СПРАВИ

- 90 *Євген Врецьона*. Чи мир стабілізується?

ІСТОРІЯ І СУЧАСНІСТЬ

- 98 *Вікентій Шандор*. Русини-українці і словаки (II).

СПОГАДИ

- 107 *Мартин Турчин*. Моя «Одіссея».

РЕЦЕНЗІЇ, КРИТИКА

- 117 Марксизм в ідеологічній облозі (*Роман Борковський*).

ОГЛЯДИ, НОТАТКИ

- 124 З'їзд «вірних помічників і резерви партії» (*В. П. Стахів*).

Адреси наших представників

Австралія: „Library & Book Supply“
16 a Prospect Street
Glenroy, W. 9, Vic.

Аргентина: Cooperativa de Credito
„Renacimiento“
(para „Suchasnist“)
Maza 144
Buenos Aires

**Велико-
Британія:** S. Wasylko
52, Johnson Road
Lenton, Nottingham

Канада: I. Eliashevsky
118 Medland St.
Toronto 165, Ont.

США: G. Lopatynski
875 West End Ave.
Apt. 14 B
New York, N. Y. 10025

Швейцарія: Dr. Roman Prokop
alte Landstrasse 22
8803 Rüschtikon

Швеція: Kyrylo Harbar
Box 62
Huddinge

Передплати з усіх інших країн просимо надсилати безпосередньо на адресу видавництва.

УМОВИ ПЕРЕДПЛАТИ місячника «СУЧАСНІСТЬ» на 1970 рік

	одно число:	річно:
Австралія	0.80	8.40 дол.
Австрія	24.—	240.— шил.
Англія	0:7:0	3:12:0 фун.
Аргентина	1.50	15.— пез.
Бельгія	50.—	500.— бфр.
Бразилія	1.50	15.— н. круз.
Венесуеля	1.20	12.— ам. дол.
Голляндія	3.50	36.— гул.
Канада	1.30	13.— кан. дол.
Німеччина	3.50	36.— нм
США	1.20	12.— ам. дол.
Франція	5.—	50.— ффр.
Швейцарія	4.—	40.— шфр.

Додаткові кошти пересилання нашого журналу летунською поштою до Канади і США становлять 7,5 дол. річно.

Адреси для влат:

Ukrainische Gesellschaft
für Auslandsstudien e. V.
8 München 2, Karlsplatz 8/III
Bankkonto: Deutsche Bank A. G.
8 München 2, Promenadeplatz
Kto Nr.: 22/20457
Postscheckkonto: PSchA München
Kto Nr.: 22278

ВІД АДМІНІСТРАЦІЇ

Просимо всіх наших вельмишановних передплатників і кольпортерів, які висилають чеки прямо на нашу адресу, виготовляти їх обов'язково на *Ukrainische Gesellschaft für Auslandsstudien e. V.*

Чеки, виготовлені на «Сучасність» чи на окремі прізвища працівників нашого вид-ва, утруднюють і деколи унеможливають їхню реалізацію.

НОВІ КНИЖКИ ВИДАВНИЦТВА «СУЧАСНІСТЬ»

Вийшли з друку два томи

АНТОЛОГІЇ УКРАЇНСЬКОЇ ПОЕЗІЇ НА ЗАХОДІ КООРДИНАТИ

Упорядкували: Богдан Бойчук та Богдан Т. Рубчак

Вступна стаття Івана Фізера.

Том I має 404 стор., том II — 488 стор. Ціна кожного тому: в картоновій оправі — 4.90 амер. дол. або відповідно в іншій валюті; в полотняній оправі 5.90 амер. дол.

Книгарням та кольпортерам даємо 35% опусту.

Замовлення просимо надсилати на адресу нашого видавництва або його представників в окремих країнах.

Появилася мистецька монографія

МИХАЙЛО АНДРІЄНКО

Текст Володимира Поповича

Книжка надрукована на першорядному папері і має 96 сторінок, у тому числі 31 односторінкова репродукція образотворчих праць мистця.

Формат: 19,2 × 23,9 см.

З огляду на невеликий тираж монографії просимо поспішати з замовленнями.

Замовляти або безпосередньо у вид-ві «Сучасність», або в наших представників.

Ціна: в картоновій оправі — 3,50 ам. дол.,
у полотняній — 4,60 ам. дол. або
рівновартість цієї суми в даній країні.

Книгарням даємо 35% опусту.